124

7-3-96

శ్రీ ర స్తు.

శ్రీకాళిదాసప్రణీతమ్.

మేఘసందేశాఖ్యమహాకావ్యమ్.

కోచలమల్లినాథసూరివిరచితయా

సంజీవిన్యాఖ్యయా వ్యాఖ్యయాసహ

సంయోజ్య

పండితోత్తమైః పరిష్కృతస్య

బెంగుళూర్.

రత్నానాయకేన

ఆదివిద్యాతరంగిణీముద్రాక్షరశాలాయాం

ముద్రితోభవత్.

విజయతేతరాం.

மேகசந்தேசம்,

నందనసంవత్సరం.

శ్రీరస్తు.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

మే ఘ సం దే శే - స వ్యా ఖ్యా నే,

ప్రథమసర్గప్రారంభః.

జ్ఞానానందమయం దేవం నిర్మలస్ఫటికాకృతిమ్।
ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవముపాస్మహే॥

శరదిందువికాసమందహాసాం స్ఫురదిందీవరలోచనాభిరామామ్।
అరవిందసమానసుందరాస్యామరవిందాసనసుందరీముపాసే॥*

మూలం॥ కశ్చిత్కాంతావిరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తశ్శా
పేనాస్తంగమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః। యక్షశ్చ
క్రే జనకతనయాస్నానపుణ్యోదకేషు స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు
వసతిం రామగిర్యాశ్రమేషు॥*

వ్యా ఖ్యా న పీ ఠి కా.

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే। సద్యోదక్షిణదృక్పా
తసంకుచద్వామదృష్టయే॥ అంతరాయతిమిరోపశాంతయే శాంతపావనమ
చింత్యవైభవం। తం నరం వపుషి కుంజరం ముఖే మన్మహే కిమపి తుందిలం మహః॥
శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యం। కరుణామసృణైః
కటాక్షపాతైః కురు మామంబ కృతార్థసార్థవాహం॥ భారతీ కాళిదాసస్య
దుర్వ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా। ఏషా సంజీవనీటీకా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి॥
ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా। నామూలం లిఖ్యతే కించి
న్నానపేక్షితముచ్యతే॥ అథ తత్రభవాన్ కాళిదాసో నామ కవిః॥ శ్లో॥ కా
వ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే। సద్యః పరనిర్వృతయే కాం
తాసమ్మితతయోపదేశయుజే॥ ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యా
త్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధ
శాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాంచ పశ్యన్ మేఘసందేశాఖ్యం కావ్యం
చికీర్షుశ్చికీర్షితావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనత్వా
త్॥ శ్లో॥ ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమితి శాస్త్రాద్దార్థ్యా
న్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాత్తత్ర వ్యాదేయక్షస్య గిరినివాసరూపం
వస్తు నిర్దిశతి॥ ... ... *

—* వ్యాఖ్యానప్రారంభః

కశ్చిదితి॥ స్వాధికారాత్-ప్రమత్తః అనవహితః॥ ని॥ ప్రమాదోనవధాన
తేత్యమరః॥ సూ॥ జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యానమిత్య
పాదానత్వాత్పంచమీ- అతఏవాపరాధాద్ధేతోః - కాంతా విరహేణగురు
ణాదుష్కరేణవిస్తరేణేత్యర్థః॥ ని॥ గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠేగురౌపితరిదుష్క
రఇతిశబ్దార్ణవే- వర్షం సంవత్సరం భోగ్యేనవర్షభోగ్యేన ॥ సూ ॥ కాలా
ధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతిద్వితీయా - అత్యంతసంయోగేచేతి సమాసః॥
సూ॥ కుమతిచేతి త్వం-భర్తుః స్వామినః కుబేరస్యశాపేనఅస్తంనాశంగమి
తో ప్రాపితః మహిమాసామర్థ్యంయస్యసోస్తంగమితమహిమా అస్తమితి
మకారాంతమవ్యయం-తస్య॥ సూ॥ ద్వితీయేతియోగవిభాగాత్సమాసః-క
శ్చిద్యక్షో దేవయోనివిశేషః॥ ని॥ విద్యాధరోప్సరోయక్షరక్షో గంధర్వకిన్న
రాః- పిశాచోగుహ్యకస్సిద్ధోభూతోమీదేవయోనయః ఇత్యమరః - జనకతన
యాయాస్సీతాయాః స్నానైరవగాహనైః- పుణ్యానిపవిత్రాణి - ఉదకాని
యేషు తేషు-పావనేష్విత్యర్థః - ఛాయాప్రధానాస్తరవశ్ఛాయాతరవః
శాకపార్థివాదిత్వాత్సమాసః స్నిగ్ధాస్సాంద్రాః ఛాయాతరవోయేషు
షు యేషు తేషునివాసయోగ్యేష్విత్యర్థః॥ ని॥ స్నిగ్ధంతుమసృణే సాంద్రే-
ఛాయావృక్షోనమేరుస్స్యాదితి ఉభయత్రాపిశబ్దార్ణవః॥ రామగిరిచిత్ర
కూటాశ్రమేషువసతింస్థితిం- చక్రేకృతవాన్- అత్రదేశతః తత్ర తత్ర
అద్రినగరనదీసముద్రాదివర్ణనసంభవాత్- మహాకావ్యత్వం- రసశ్చాత్రవి
ప్రలంభశృంగారః-తత్రాపిత్వన్యాధావస్థా- అతఏవైకత్రావస్థానం సూచి
తం- అత్రమేఘోపివచనేన- సీతాం ప్రతి రామస్యహనూమత్సందేశం
నసినిధాయమేఘసందేశంకవిఃకృతవానిత్యాహుః - అత్రకావ్యేసర్వత్రమం
దాక్రాంతావృత్తం॥ శ్లో॥ మందాక్రాంతాజలధిషడగైర్మ్భౌభనౌతౌగురూ
చేతిలక్షణాత్॥ తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్నద్రౌచిత్రకూటాద్రౌ - అబలావిప్రయు
క్తః అబలయాకాంతయావిప్రయుక్తః విరహితః కనకస్యవలయః కటకం ॥ ని॥
కటకంవలయోస్త్రియామిత్యమరః- తస్యభ్రంశేనపాతేన-రిక్తః శూన్యః ప్ర
కోష్ఠః కూర్పరాధః ప్రదేశోయస్యసతథోక్తః॥ సః॥ కక్ష్యాంతరం ప్రకోష్ఠంస్యా
త్ప్రకోష్ఠః కూర్పరాదధ ఇతిశాశ్వతః - విరహాదుఃఖాత్కార్శ్యమిత్యర్థః- కామీ కా
ముకః సయక్షః - కతిచిన్మాసాన్ అష్టౌమాసానిత్యర్థః॥ శ్లో॥ శేషాన్మాసాన్గమ
య చతురోలోచనేమీలయిత్వేతివక్ష్యమాణత్వాత్- నీత్వాయాపయిత్వా-
ఆషాఢానక్షత్రేణయుక్తాపౌర్ణమాస్యాషాఢీ ॥సూ॥ నక్షత్రేణయుక్తః కా

౨॥ తస్మిన్నద్రౌ కతిచిదబలావిప్రయుక్తస్స కామీ నీత్వా మాసాన్ కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః। ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసానుం వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దదర్శ॥ ౩॥ తస్య స్థిత్వా కథమపి పురః కౌతుకాధానహేతోరన్తర్బాష్పశ్చిరమనుచరో రాజరాజస్య దధ్యౌ। మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పునర్దూరసంస్థే॥ ౪॥

లఇత్యన్ -ఆషాఢీపౌర్ణమాస్యస్మిన్నాస ఇత్యాషాఢో మాసః॥ సూ॥ సాస్మిన్ పౌర్ణమాసీతి సంజ్ఞాయామిత్యణ్ తస్యాషాఢమాసస్య ప్రథమదివసే ఆద్యవాసర ఇత్యర్థః - ఆశ్లిష్టసానుమాక్రాన్తతటం వప్రక్రీడా ఉత్ఖాతకేళయః॥ ని॥ ఉత్ఖాతకేళిశ్శృఙ్గాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత ఇతి శబ్దార్ణవే - తాసు పరిణతస్తిర్యగ్దన్తప్రహారీ తు గజః పరిణతో మత ఇతి హలాయుధః - స చాసౌ గజశ్చ స ఇవ ప్రేక్షణీయో దర్శనీయస్తం మేఘం దదర్శ గజప్రేక్షణీయమిత్యత్ర ఇవశబ్దలోపాల్లుప్తోపమా కేచిదాషాఢస్య ప్రథమదివస ఇత్యత్ర ప్రత్యాసన్నే నభసీతి వక్ష్యమాణనభోమాసప్రత్యాసత్త్యర్థం ప్రథమదివస ఇతి పాఠం కల్పయన్తి తదసంగతం ప్రథమాతిక్రమణే కారణాభావాత్ నభోమాసప్రత్యాసత్త్యర్థమిత్యుక్తమితి చేన్న - ప్రత్యాసత్తిమాత్రస్య స్వమాసప్రత్యాసత్త్యైవ దివసస్యాప్యుపపత్తైరత్యన్తప్రత్యాసత్తేరుపయోగాభావేనావివక్షితత్వాత్ - వివక్షితత్వే వా స్వపక్షేఽపి ప్రథమదివసాన్తిమక్షణే మేఘదర్శనకల్పనాయాం ప్రమాణాభావేన విద సంభవాత్ - ప్రత్యాసన్నత్వ ఏవ కుశలసందేశస్య భావ్యనర్థస్య పురత ఏవానుష్ఠానం యుక్తం భవేదిత్యుపయోగసిద్ధిః - నను మాసస్య నాయం వివేక ఇతి చేన్న - ఉన్మత్తస్యానర్థప్రతీకారారంభప్రతిపత్తిం ప్రతి సందేశ ఏవ మాభూత్ తథా చ కావ్యారంభ ఏవ ప్రతిబద్ధస్స్యాదిత్యహో మూలచ్ఛేదీ తవ పాండిత్యప్రకర్ష - కథం తర్హి॥ శ్లో॥ శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణావిత్యాదినా భగవత్ప్రబోధావధికస్య శాపస్య మాసచతుష్టయాపేక్షిత్వోక్తిః శయనైకాదశీమారభ్యోత్థానైకాదశీపర్యన్తం మాసచతుష్టయం భవతి॥ ఏకదివసాధిక్యాదితి చేన్న స్వపక్షేఽపి కథం సావింశతిదివసన్యూనత్వాదితి సంతోష్టవ్యం - తస్మాదీషద్వైషమ్యమవివక్షితమితి సూక్తం ప్రథమదివస ఇతి॥ ... ... *

౩॥ తస్యేతి - రాజానో యక్షాః॥ ని॥ రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోరితి విశ్వః రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః కుబేరః॥ స॥ రాజరాజో ధనాధిప ఇత్యమరః॥ సూ॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్ - తస్యానుచరో యక్షః - అన్తర్బాష్పః ధీరోదాత్తత్వాదన్తస్తంభితాశ్రుస్సన్ కౌతుకాధానహేతోరభిలాషోత్పాదనకారణస్య॥ ని॥ కౌతుకం చాభిలాషే స్యాదుత్సవే నర్మహర్షయోరితి విశ్వః - త

ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలంబనార్థీ జీమూతేన స్వకుశలమయీం
హారయిష్యన్ ప్రవృత్తిం। స ప్రత్యగ్రైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్ఘాయ తస్మై ప్రీ

స్య మేఘస్య పురః అగ్రే - కథమపి గిరీయసా ప్రయత్నేనేత్యర్థః। జ్ఞాతహేతువి
వశాద్బలాదూపాద్యదిశేషమాదిశేధా స్థిత్వాంతర్యత్నగౌరవః బాష్పరోధేత్యల్ప
లదూలాలాయమానీత్యవచిరందధ్యావితి తయామాస - మదోన్మత్తకాలాపశవనప
ర్యంతమిత్యర్థః వికారహేతుమాహ - మేఘేతి - తథాహి - మేఘాలోకే మేఘద
ర్శనే సతి - సుఖినోపి ప్రియాజనసంగతస్యాపి - చేతః చిత్తం - అన్యథావృత్తి
ర్వ్యాపారో యస్య తదన్యథావృత్తి - భవతీతి శేషః - ఇత్యర్థః కిం
ఠాశ్లేష ప్రణయిని కంఠాలింగనార్థిని - జనే దూరే సంస్థే
దూరసంస్థే దూరస్థే సతి - కింపునః సుఖినోప్యేవంకిల - కిం హి ప్రస్తుతస్య
మిత్యర్థః - విరహిణాం మేఘదర్శనం కామాది వికారోద్దీపన మితి భావః -
అత్రార్థాంతరన్యాసోలంకారః తదుక్తం దండినా॥ శ్లో॥ జ్ఞేయస్సోర్థాంతర
న్యాసో వస్తుప్రస్తుత్యకించన - తత్సాధనసమర్థస్య న్యాసో యోన్యస్య వస్తునః ఇ
తి ॥ ౪ ॥ అథసమాహితాంతఃకరణః కింకృతవానిత్యత ఆహ॥ ప్రత్యాసన్న ఇ
తి॥ సయక్షః యశ్చిరందధ్యౌస ఇత్యర్థః - నభసి శ్రావణమాసే॥ ని॥ నభాః ఖం శ్రా
వణో నభా ఇత్యమరః ప్రత్యాసన్నే ఆషాఢానంతరం ప్రత్యాసన్నే సతి - దయితా
జీవితాలంబనార్థీ సన్ - వర్షాకాలస్య విరహిదుస్సహత్వాత్ - ఉపస్థితే శ్రా
వణే స్వర్థస్యోత్పత్తి ప్రీతిబంధ ఏవ పరమితి న్యాయేన - ప్రాగేవ ప్రియా ప్రాణధా
రణోపాయం చికీర్షన్నిత్యర్థః - జీవస్య జీవనస్య మూతః పుటబంధో జీమూ
తః పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః - తేన జీమూతేన జలధరేణ ప్రయోజ్యేన స్వకు
శలమయీం స్వక్షేమప్రధానాం ప్రవృత్తిం వార్తాం॥ ని॥ వార్తా ప్రవృత్తి
ర్వృత్తాంత ఇత్యమరః హారయిష్యన్ ప్రాపయిష్యన్॥ సూ॥ లృట్ శేషే చ చకారా
త్ క్రియార్థక్రియోపపదే ఇత్యాదినా లృట్ప్రత్యయః - జీవనార్థం కర్మజీవనప్ర
దే నైవకారయితవ్యమితి భావః॥ సూ॥ హృక్రోరన్యతరస్యామితి కర్మసంజ్ఞా
వికల్పాత్పక్షే కర్తరి తృతీయా - ప్రత్యగ్రైః అభినవైః - కుటజకుసుమైః గిరిమల్లి
కాభిః॥ ని॥ కుటజో గిరిమల్లికేతి హలాయుధః - కల్పితార్ఘాయ కల్పితోనుష్ఠి
తోర్ఘః పూజావిధిర్యస్య తస్మై కల్పితార్ఘాయ॥ ని॥ మూల్యే పూజావిధా
వర్ఘ ఇత్యమరః - తస్మై జీమూతాయ॥ వా॥ క్రియాగ్రహణం కర్తవ్యమితి
సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ - ప్రీతిముఖాని ప్రీతిపూర్వకాణి వచనాని యస్మిన్ క
ర్మణి తత్ప్రీతిప్రముఖవచనం యథా తథా - శోభనమాగతం స్వాగతం వచ
నం - ప్రీతస్సన్ వ్యాజహార - కుశలాగమనం పప్రచ్ఛేత్యర్థః - నాథేన స్వాగత - ప్ర

తః ప్రీతః ప్రముఖవచనం స్వాగతం వ్యాజహార ॥ ౪ ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం
సన్నిపాతః క్వ మేఘః స్సందేశార్థాః క్వ పటుకరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః । ఇ
త్యౌత్సుక్యాదపరిగణయన్ గుహ్యకస్తం యయాచే కామార్తా హి ప్రకృతికృ
పణాశ్చేతనాచేతనేషు ॥ ౫ ॥ జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కలావర్తకానాం

త్యాసన్నే నభసీతి సాధీయాన్ నేవ పాఠః కల్పితః- ప్రత్యాసన్నే ప్రకృష్టమాసన్నే సతీత్యర్థః - యస్తు తేనైవ పూర్వపాఠవిరోధః ప్రదర్శితః సోస్మాభిరాషాఢస్య ప్రథమదివస ఇత్యేతత్పాఠవిప్లవసమాధానేనైవ సమాధాయి ॥ ౪ ॥ నను చేతనసాధ్యం కర్మ కథమచేతనేన కారయితుం ప్రవృత్త ఇత్యాశంక్య కవిస్సమాధత్తే ॥ ధూమేతి ॥ ధూమశ్చ జ్యోతిశ్చ సలిలం చ మరుద్వాయుశ్చ తేషాం సన్నిపాతః సంఘాతో మేఘః- క్వ- అచేతనత్వాత్సందేశహరణానర్హ ఇత్యర్థః- పటుకరణైస్సమర్థేంద్రియైః ॥ ని ॥ కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేంద్రియేష్వపీత్యమరః- ప్రాణిభిశ్చేతనైః ॥ ని ॥ ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీత్యమరః - ప్రాపణీయాః ప్రాపయితుం యోగ్యాః- సందిశ్యంత ఇతి సందేశాః. త ఏవార్థాః క్వ- ఇత్యేవమౌత్సుక్యాత్- ఇష్టార్థోద్యుక్తత్వాత్ ॥ ని ॥ ఇష్టార్థోద్యుక్త ఉత్సుక ఇత్యమరః- అపరిగణయన్ అవిచారయన్- గుహ్యకో యక్షః- తం మేఘం- యయాచే- తథాహి- కామార్తాః - చేతనాశ్చ అచేతనాశ్చ చేతనాచేతనాః తేషు విషయే- ప్రకృతికృపణాః స్వభావదీనా హి - కామాంధానాం యుక్తాయుక్తవివేకశూన్యత్వాదచేతనయాచ్ఞా న విరుధ్యత ఇత్యర్థః అత్ర మేఘసందేశయోః విరూపయోర్ఘటనాద్విరూపఘటనారూపో విషమాలంకారః- తదుక్తం। శ్లో॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్ । విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలంకృతిస్త్రిధా । స చార్థాంతరన్యాసానుప్రాణిత ఇతి తత్సమర్థకత్వేనైవ చతుర్థపాదస్యోపన్యాసాత్ ॥ ౫ । సంప్రతి యాచ్ఞాప్రకారమాహ జాతమితి ॥ హే మేఘ త్వం- భువనేషు విదితే ప్రసిద్ధే భువనవిదితే ॥ సూ॥ నిష్ఠేతి భూతార్థే క్తప్రత్యయః ॥ సూ॥ మతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానార్థే క్తః ॥ సూ ॥ క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి భువనశబ్దస్య షష్ఠ్యంత నియమాత్ సమాసో న స్యాత్ క్తేన చ పూజాయామితి నిషేధాత్ - పుష్కలాశ్చావర్తకాశ్చ కేచిన్మేఘానాం కూటస్థాః పుష్కలావర్తకా ఇత్యుచ్యంతే తేషాం వంశే కులే జాతం మహాకులప్రసూతమిత్యర్థః - కామరూపం ఇచ్ఛాధీనవిగ్రహం- దుర్గాదిసంచారక్షమమిత్యర్థః - మఘోనః ఇంద్రస్య ప్రకృతిపురుషం ప్రధానపురుషం జానామి తేన తవ - ప్రభుత్వాభిజాత్యాది గుణయోగిత్వేన హేతునా విధివశాద్దైవాయత్తత్వాత్ ॥ ని ॥ విధిర్విధానే

జానామి త్వాం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః। తేనార్థిత్వం త్వయి విధివశాద్దూరబన్ధుర్గతోహం యాచ్ఞామోఘా వరమధిగుణే నాధమే లబ్ధకామా॥ ౬ ॥ సంతప్తానాం త్వమసి శరణం తత్పయోద ప్రియాయాః సందేశం మే హర ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య। గన్తవ్యా తే వసతిరలకా నామ యక్షేశ్వరాణాం బాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చన్ద్రికాధౌతహర్మ్యా॥ ౭ ॥ త్వామారూ

ఢైవేపీత్యమరః॥ ని॥ వశఆయత్తతాయాంచ ఇత్యభిధానాత్ భేదయోరంశః - త్వ - దూరేబన్ధుర్యస్యసః దూరబన్ధుః - వియుక్తభార్యోహం - త్వయ్యర్థిత్వం గతః - నను యాచకస్య యాచ్ఞాగుణోపకర్షః కుత్రోపయుజ్యత ఇత్యాశఙ్క్య - దైన్యాద్యాచ్ఞాభఙ్గేపి లాఘవదోషాభావః ఉపయోగ ఇత్యాహ - యాచ్ఞేతి తథాహి - అధిగుణేపు రుషవిషయె యాచ్ఞామోఘావిఫలాపి - వరం ఈషత్ప్రియం దాతుర్గుణశ్లాఘ్యత్వాత్ ప్రియయాచ్ఞావైఫల్యాదీష త్ప్రియత్వమితి భావః - అధమేనిర్గుణే యాచ్ఞా తు లబ్ధకామాపి న వరం ఈ షత్ప్రియమపి న భవతీత్యర్థః॥ ని॥ దైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబం మనాక్ప్రియ ఇత్యమరః - అర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారః - త దుక్తం దండినా॥ శ్లో॥ జ్ఞేయః సోర్థాన్తరన్యాసో ... పాదత్రయె - చతుర్థపాదస్థేనార్థాన్తరన్యాసేనోజ్జీవితమితి సుష్యక్తమేవ ౬ ॥ సంత ప్తానామితి॥ హే పయోద జలద - త్వం సంతప్తానామాతపేన ప్రవాసవిరహేన తాపేన చ సంజ్వరితానాం సంతాపితానాం॥ ని॥ సంతాపస్సంజ్వరస్సమావి త్యమరః - శరణం ఆర్తపరిత్రాణం పయోదాగమేన ప్రోషితానాం స్వస్థానప్రాప ణసేనచ రక్షితాసి॥ ని॥ శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః - తత్తస్మాత్కార ణాత్ ధనపతేః కుబేరస్య - క్రోధేన విశ్లేషితస్య ప్రియయా వియోజితస్య - మె మమ - సందేశం వార్తాం ప్రియాయాః హర - ప్రియాం ప్రతి నయేత్యర్థః - స౦ బన్ధ సామాన్యే షష్ఠీ - సందేశహరణానావయోస్సంతాపం నుదేత్యర్థః - కు త్ర స్థానే సా స్థితా తత్ స్థానస్య వా కిం వ్యాపకమిత్యత్రాహ - గన్తవ్యేతి - బహి ర్భవం బాహ్యం॥ వా॥ బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మితి ష్యఞ్ప్రత్య యః - బాహ్యోద్యానే స్థితస్య హరశిరసి యా చన్ద్రికా తయా ధౌతాని ని ర్మలానిహర్మ్యాణి ధనికభవనాని యస్యాం సాతథోక్తా॥ ని॥ హర్మ్యా దిర్ధనినాం వాస ఇత్యమరః - అనేనవ్యాకరణకము క్తం - అలకానామ అలకేతి ప్రసిద్ధా - యక్షేశ్వరాణాం వసతిః స్థానం తే తవ గన్తవ్యా గన్తవ్యేత్యర్ థః॥ సూ॥ కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ॥ ౭ ॥ మదర్థం ప్రవృత్తస్య తవ పథ కాంగనాసమాశ్వాసనమానుషంగికఫలమిత్యాహ - త్వామితి ॥ పవనపదవి

ఢం పవనపదవీముద్గృహీతాలకాంతాః ప్రేక్షిష్యంతే పథికవనితాః ప్రత్యయా
దాశ్వసంత్యః । కస్సన్నద్ధే విరహవిధురాం త్వయ్యుపేక్షేత జాయాం న స్యాద
న్యోప్యహమివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః ॥ ॥ మందం మందం నుదతి పవనశ్చాను
కూలో యథా త్వాం వామశ్చాయం నదతి మధురం చాతకస్తే సగంధః । గర్భా
ధానక్షణపరిచయాన్నూనమాబద్ధమాలాస్సేవిష్యంతే నయనసుభగం ఖే భ
వంతం బలాకాః ॥ తాం చావశ్యం దివసగణనాతత్పరామేకపత్నీమవ్యాప

మా॥ శ॥ ఆరూఢం త్వాం పంథానం గచ్ఛంతీతి పథికాః॥ సూ॥ పథష్కన్నిత్య
స్సృత్యయః- తేషాం వనితాః ప్రోషితభర్తృకాః - ప్రత్యయాత్ ప్రియాగమ
నవిశ్వాసాత్॥ స॥ ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః- ఆశ్వ
సంత్యః ప్రాణయంత్యః॥ పా॥ ఆశ్వసత్యః- ప్రీణంత్యః శ్వసిధాతో శ్శత్రంతత్వా
త్ ఉగితశ్చేతి ఙీప్- తథా ఉద్గృహీతాలకాంతాః దృష్టిప్రసారార్థ మున్నమి
తాస్సృతాలకాగ్రాస్సత్యః - ప్రేక్షిష్యంతే అత్యుత్కంఠయా ద్రక్ష్యంతీత్య
ర్థః- మదాగమనేన పథికాః తథాగమిష్యంతీతి ప్రత్యాహ తథాహి - త్వయి
సన్నద్ధే ఉద్యుక్తే సతి విరహేణ విధురాం వివశాం- జాయాం- కః- ఉపేక్షేత-
న కోప్యుపేక్షేత ఇత్యర్థః - అన్యోపి వ్యతిరిక్తోపి యో జనః అహమివ పరా
ధీనవృత్తిః పరాయత్తజీవికో న స్యాత్- స్వతంత్రస్తు న కోప్యుపేక్షేత ఇత్యర్థః - ఇ
త్యర్థాంతరన్యాసోలంకారః- తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ కార్యకారణ సామాన్యవి
శేషాణాం పరస్పరం- సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాంతరన్యాస ఉదాహృత ఇతి ॥
౮ ॥ నిమిత్తాన్యపి తే శుభాని దృశ్యంత ఇత్యాహ- మందమందమితి- అనుకూలః పవ
నో వాయుస్త్వాం- మందం మందం అతిమందమిత్యర్థః - అత్ర కథంచిద్వీప్సా
యామేవ ద్విరుక్తిర్నిర్వాహ్యా॥ సూ॥ రేగుణవచనస్యేతి తదాశ్రయణే- కర్మ
ధారయవద్భావేన సుబ్లుకి మన్దమన్దమితి స్యాత్ తదేవాహ వామనః- మందమంద
మిత్యత్ర ప్రకారార్థే ఉత ద్విర్భావః - యథా సదృశం- శాపిఫలానురూపమి
త్యర్థః ॥ని॥ యథా సాదృశ్యయోగ్యవీప్సాస్వర్థానతిక్రమ ఇతి మాధవః
నుదతి ప్రేరయతి- అయం- సగంధః సగర్వః సబంధురితి కేచిత్ ॥ ॥గంధో గంధక
ఆమోదలేశే సంబంధగర్వయోరిత్యుభయత్రాపి నిఘంటుప్రకాశః - తే తవ- వా
మో వామభాగస్థః॥ని॥ వామస్తు వక్రే రమ్యే స్యాత్సవ్యే వామస్థితేపి చేతి శబ్దార్ణ
వే- చాతకః పక్షివిశేషః మధురం శ్రావ్యం నదతి వ్యాహరతి ఇదం నిమిత్తద్వ
యం తత్ర తే వర్తిష్యతే. చాపరం నిమిత్తమిత్యాహ- గర్భేతి- గర్భః కుక్షిస్థ
జంతుః ॥వి॥ గర్భోపవరకే న్యగ్నేసు తే పవనసంతతౌ కుక్షౌ కుక్షిస్థజంతౌ చే
తి యాదవః । గర్భాధానముత్పాదనం తదేవ క్షణః ఉత్సవః - సుఖహేతు

న్నామవిహతగతిర్ద్రక్ష్యసిభ్రాతృజాయాం॥ ఆశాబంధఃకుసుమసదృశః ప్రా
యశోహ్యంగనానాంసద్యఃపాతిప్రణయిహృదయంవిప్రయోగే రుణద్ధి॥ ౧౦॥
కర్తుం యచ్చప్రభవతి మహీముచ్ఛిలీంధ్రామవంధ్యాంతచ్ఛ్రుత్వా తే శ్రవణ
సుభగంగర్జితంమానసోత్కాః॥ ఆకైలాసాద్బిసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవంత
స్సంపత్స్యంతే నభసిభవతో రాజహంసాస్సహాయాః॥ ౧౧॥ ఆపృచ్ఛస్వ ప్రి

త్యాదితి భావః॥ ని॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ ఇత్యమరః
తస్మిన్పరిచయాదభ్యాసాద్ధేతోః॥ ఖే వ్యోమ్ని - ఆబద్ధమాలాః గర్భాధానసు
ఖార్థం త్వత్సమీపే బద్ధపఙ్క్తయ ఇత్యర్థః॥ ఉక్తంచ కమోదయే॥ శ్లో॥ గర్భం
బలాకా దధతేభ్రయోగాన్నాకే నిబద్ధావలయస్సమంతాదితి - బలాకాః బలా
కాంగనాః - నయనసుభగం దృష్టిప్రియం - భవంతం నూనం సత్యం - సేవిష్యంతే -
అనుకూలవాతచాతకరుతబలాకాదర్శనానాం శుభసూచకత్వం శకునశా
స్త్రే ద్రష్టవ్యం - తత్తు గ్రంథవిస్తరభయాన్న లిఖితం ॥ ౧౦ ॥ నచ తస్యాః నాశా
ద్వ్రతస్ఖలనాద్వా విఫలస్తే ప్రయాస ఇత్యాహ ॥ తాంచేతి ॥ హే మేఘ దివ
సానామవశిష్టదినానాం గణనాయాం సంఖ్యానే తత్పరామాసక్తాం॥ ని॥ తత్ప
రే ప్రసితాసక్తావిత్యమరః - అతఏవ అవ్యాపన్నామమృతాం శాపావసానే పు
నాగమనప్రత్యాశయా జీవంతమిత్యర్థః ఏకః పతిర్యస్యాస్సామేకపత్నీం ప
తివ్రతామిత్యర్థః॥ సూ॥ నిత్యం సపత్న్యాదిష్వితి జీనకారశ్చ - భ్రాతుర్మమ
జాయాం భ్రాతృజాయాం - మాతృవన్నిశ్శంకయా దర్శనీయామిత్యాశయః -
తాం మత్ప్రియాం - అవిహతగతిః సఫలగమనస్సన్ - ద్రక్ష్యసి ఆలోకయిష్యసి -
తథాహి - ఆశా అతితృష్ణా॥ ని॥ ఆశాదిగతితృష్ణయోరితి విశ్వః - బధ్యతే అనేనేతి
బంధః బంధనం వృంతమితి యావత్ - సైవ బంధః ఆశాబంధః - కర్తా ప్రణయి
ప్రేమయుక్తం - అతఏవ - కుసుమసదృశం కుసుమవత్సుకుమారమిత్యర్థః అతఏవ
విప్రయోగే వియోగే - సద్యః పాతిసద్యో భ్రంశనశీలమంగనానాం హృదయం
జీవితం॥ ని॥ హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యపిచమానసే ఇతి శబ్దార్ణవే॥ హృదయం
పాతి యోరుణద్ధి ప్రతిబధ్నాతీత్యర్థాంతరన్యాసః॥ సంప్రతి తే సహాయసంప
త్తిశ్చాస్తీత్యాహ - కర్తుమితి॥ యత్ గర్జితం కర్తృ మహీం ఉచ్ఛిలీంధ్రాము
ద్భూతకందళీం ॥ కందళ్యాం చ శిలీంధ్రస్స్యాదితి శబ్దార్ణవే - అత ఏవావం
ధ్యాం సఫలాం చ కర్తుం ప్రభవతి శక్నోతి - శిలీంధ్రాణాం ధాన్యసంప
త్తిసూచకత్వాదితి భావః - తదుక్తం నిమిత్తనిదానే॥ శ్లో॥ కాలాభ్రయోగాదుది
తాశ్శిలీంధ్రాస్సంపన్నసస్యాం కథయంతి ధాత్రీమితి - తత్ శ్రవణసుభగం శ్రో
త్రసుఖం - లోకస్యేతిశేషః - తే తవ - గర్జితం శ్రుత్వా - మానసోత్కాః మా

యుసఖమముంతుంగమాలింగ్యశైలం వంద్యైః పుంసాం రఘుపతిపదైరంకితం
మేఖలాసు। కాలేకాలేభవతిభవతా యస్యసంయోగమేత్య స్నేహవ్యక్తిశ్చిరవి
రహజంముంచతో బాష్పముష్ణం॥౧౩॥ మార్గం తావచ్ఛృణుకథయత స్త్వత్ప్ర
యాణానురూపం సందేశం మే తదనుజలద శ్రోష్యసి శ్రోత్రపేయం। ఖిన్నః ఖిన్న
శ్శిఖరిషుపదంన్యస్యగంతాసియత్ర క్షీణః క్షీణః పరిలఘుపయస్స్రోతసాంచోప

నసేసరస్యున్మనసః ఉత్సుకా ఇతి యాదవః ॥ సూ॥ ఉత్కంఠ-ఉన్మనా ఇతినిపాతనా
త్సాధుః-కాలాంతరే మానసస్యహిమదుష్టత్వాత్ హిమస్యచహంసానాంరో
గహేతుత్వాత్ అన్యత్రగతాః హంసాః పునర్వర్షాసుమానసమేవ గచ్ఛం
తీతిప్రసిద్ధిః బిసకిసలయానాంమృణాలాగ్రాణాం- ఛేదైఃశకలైఃఖండైఃపా
థేయంవంతఃపథిసాధు పాథేయంపథిభావ్యం॥ సూ ॥ పథ్యతిథివసతిస్వపతే
ర్ఢఞితిఢఞ్ప్రత్యయఃతద్వంతఃసంబలవంతఇత్యర్థః - రాజహంసాః హంసవి
శేషాః। ని॥ రాజహంసాస్తుతేచంచుచరణైర్లోహితైస్సితా ఇత్యమరః - నభ
సివ్యోమ్నిభవతస్తవ-ఆకైలాసాత్ కైలాసపర్యంతం-పదద్వయంచైతత్- స
హాయాఃసయాత్రాః॥ ని॥ సహాయస్తుసయాత్రస్స్యాదితిశబ్దార్ణవే- సం
పత్స్యంతేభవిష్యంతిఆపృచ్ఛస్వేతి- ప్రియంసఖాయంప్రియసఖం॥ సూ॥ రా
జాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ -తుంగమున్నతం-పుంసాంవంద్యైఃరఘుపతిపదైః
శ్రీరామపాదన్యాసైఃమేఖలాసుకటకేషు॥ ని ॥ అథ మేఖలా- శ్రోణిస్థానేద్రి
కటకేటిబంధనఇతియాదవః- అంకితంచిహ్నితం- ఇత్థంప్రియసఖిత్వాత్పవి
త్రత్వాచ్చసంభావనార్హమముంశైలంచిత్రకూటాద్రిమాలింగ్య-ఆపృచ్ఛ
స్వసాధయామీత్యామంత్రణేనసభాజయ॥ ని॥ ఆమంత్రణసభాజనే ఆపృచ్ఛ
నమిత్యమరః॥ వా॥ వాఆఙీనుప్రచ్ఛ్యోరుపసంఖ్యానమిత్యాత్మనేపదం-సఖి
త్వంనిర్వహతి- కాలేకాలేప్రతిప్రావృట్కాలంసుహృత్సమాగమనకాలశ్చగ
మ్యతే-వీప్సాయాంద్విరుక్తిఃభవతాసంయోగసంపర్కం- ఏత్యప్రాప్య- చి
రవిరహజముష్ణం-బాష్పంఊష్మాణంనేత్రజలంచ॥ ని॥ బాష్పం నేత్రజలోష్మ
ణోరితివిశ్వః- ముంచతోయస్యశైలస్య-స్నేహవ్యక్తిః ప్రేమావిర్భావోభవ
తి- స్నిగ్ధానాంహిచిరసంగతానాంబాష్పపాతోభవతీతిభావః॥ ౧౩॥ సంప్ర
తితస్యమార్గంకథయతి-మార్గమితి- హేజలదతావదిదానీం- కథయతో
మత్తఇతి శేషః- త్వత్ప్రయాణస్యానురూపమనుకూలంమార్గమధ్వానం॥
ని॥ మార్గోఽధ్వన్యగమద్దేమాసేసౌ ర్వేష్టేఽన్వేషణేధ్వనీతియాదవః- శృణు-త
దనుమార్గశ్రవణానంతరం- శ్రోత్రాభ్యాంపేయంపానార్హం - అతితృష్ణ
యాశ్రోతవ్యమిత్యర్థః- మేఘగ్రహణాత్సందేశస్యామృతసామ్యంగమ్యతే

యుజ్య॥౧౩॥ అద్రేశ్శృంగం హరతి పవనః కింస్విదిత్యున్ముఖీభిర్దృష్టోత్సాహశ్చ
కితచకితం ముగ్ధసిద్ధాంగనాభిః । స్థానాదస్మాత్సరసనిచులాదుత్పతోదఙ్ముఖః
ఖం దిఙ్నాగానాం పథి పరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్ ॥౧౪॥ తత్సచ్ఛాయా

మేఘము-సందేశం వాచికం। ని। సందేశవాగ్వాచికం స్యాదిత్యమరః-శ్రోష్య
సి-యత్ర మార్గే భిన్నః ఖిన్నః ఆభీక్ష్ణం క్షీణః బలస్య॥ సూ॥ నిత్యవీప్సయోరి
తి నిత్యార్థే ద్విర్భావః- శిఖరిషు పర్వతేషు- పదం న్యస్య నిక్షిప్య-పునర్జలలా
భార్థం క్వచిద్విశ్రమ్యేత్యర్థః-క్షీణః క్షీణః అభీక్ష్ణం కృశాంగస్య-అత్రాపి
కృదంతత్వాత్పూర్వవద్ద్విరుక్తిః- స్రోతసాం పరిలఘు గురుత్వదోషరహితం-
ఉపలాస్ఫాలనభేదితత్వాత్పథ్యమిత్యర్థః-యథాబాహటః॥ శ్లో॥ ఉపలాస్ఫా
లనోత్క్షిప్తే పవిక్షేపైః ఖేదితోదకాః। హిమవన్మలయోద్భూతాః పథ్యానద్యో
భవంత్యమూరితి। పయః పానీయముపయుజ్య శరీరపోషణార్థమభ్యవహృ
త్య చగంతాసి గమిష్యసి-గమేర్లుట్॥ ౧౩॥ అద్రేరితి॥ పవనో వాయుః- అద్రే
శ్చిత్రకూటస్య- శృంగం హరతి కింస్విత్- కింస్విచ్ఛబ్దో వితర్కార్థే- చాదిషు ప
ఠ్యతే ఇతి శంకయా ఉన్ముఖీభిరున్నతముఖీభిః॥ సూ॥ స్వాంగాచ్చోపసర్జనా
దసంయోగోపధాదితి జీప్- ముగ్ధాభి మూఢాభిః। ని। ముగ్ధసుందరమూ
ఢయోరిత్యమరః- సిద్ధానాం దేవయోనివిశేషాణాం- అంగనాభిః చకితచకి
తం చకితప్రకారం యథాభవతి తథా- ప్రకారే గుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః-
దృష్టోత్సాహః దృష్టసంరంభస్సన్ సరసాః సాంద్రాః నిచులాః స్థలవేతసాః య
స్మిన్ తస్మాత్॥ ని। వానీరే కవిభేదే స్యాన్నిచుళః స్థలవేతస ఇతి శబ్దార్ణవే- అ
స్మాత్ స్థానాదాశ్రమాత్పథి నభోమార్గే-దిఙ్నాగానాం దిగ్గజానాం- స్థూలా
యే హస్తాః కరాః తేషామవలేపాన్ ఆక్షేపాన్ పరిహరన్॥ ని॥ హస్తః కరే భే
దే స్యాదిభకరయోరపీతి విశ్వః - ఉదఙ్ముఖస్సన్ - అలకాయా ఉదీచ్యా
త్వాదిత్యాశయః ఖమాకాశం ప్రత్యుత్పతోద్గచ్ఛ అత్రేదమర్థాంతరం ధ్వ
నయతి సరసో రసికః నిచులో నామ కవిః- కాళిదాసప్రబంధదూషణానాం పరి
హర్తా యస్మిన్ స్థానే తస్మాత్ స్థానాత్ -ఉదఙ్ముఖో నిర్దోషత్వాదున్నతముఖ
స్సన్-పథి దిఙ్నాగాచార్యస్య కాళిదాసప్రతిపక్షస్య హస్తావలేపాన్ హస్తవి
న్యాసపూర్వకాణి దూషణాని పరిహరన్। ని॥ అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూ
షణేపి చేతి విశ్వః- అద్రేరద్రికల్పస్య దిఙ్నాగాచార్యస్య। ని॥ శృంగం ప్రాధా
న్యసాన్వోశ్చేత్యమరః-హరతీతి హేతునా, ముగ్ధైస్సుందరైః సిద్ధైః సారస్వతసి
ద్ధైః మహాకవిభిరంగనాదిభిశ్చ స్త్రీభిశ్చ దృష్టోత్సాహస్సన్, ఖముత్పతోచ్చై
ర్భవేతి స్వప్రబంధమాత్మానం ప్రతి కవేరుక్తిరితి॥ శ్లో॥ సంసర్గజా దోష.

వ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్యమేతత్పురస్తాద్వల్మీకాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుఃఖండమాఖండల
స్య। యేన శ్యామం వపురతితరాం కాంతిమాపత్స్యతే తే బర్హేణేవ స్ఫురితరు
చినా గోపవేషస్య విష్ణోః ॥ ౧౫ ॥ త్వయ్యాయత్తం కృషిఫలమితి భ్రూవికా
రానభిజ్ఞైః ప్రీతిస్నిగ్ధైర్జనపదవధూలోచనైః పీయమానః। సద్యస్సీరోత్కషణసు
రభి క్షేత్రమారుహ్య మాలం కించిత్పశ్చాద్వ్రజ లఘుగతిర్భూయ ఏవోత్తరేణ॥

గుణా భవంతీత్యస్మృపా యేన సజలాశ్రయోపి। స్థిత్వానుకూలం నిచుళశ్చలంత
మాత్మానమారక్షతి సింధువేగాదిత్యేతచ్ఛ్లోకనిర్మాణాత్తస్య కవేర్నిచుళసం
జ్ఞేత్యాహుః॥౧౪॥ రత్నేతి॥ రత్నచ్ఛాయానాం పద్మరాగాదిమణిప్రభాణాం వ్య
తికరో మిశ్రవర్ణమివ, ప్రేక్ష్యం దర్శనీయం, ఆఖండలస్యేంద్రస్య ఏతద్ధనుఃఖం
డం ఏతదితి హస్తనిర్దేశో వివక్షితః పురస్తాదగ్రే, వల్మీకాగ్రాత్, వామలూ
రువివరాత్॥ ని॥ వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పుంనపుంసకమిత్యమరః, ప్ర
భవత్యావిర్భవతి యేన ధనుఃఖండేన తే తవ శ్యామం వపుః స్ఫురితరుచినా ఉజ్జ్వల
కాంతినా, బర్హేణ పింఛేన॥ ని॥ పింఛబర్హే నపుంసక ఇత్యమరః, గోపవే
షస్య విష్ణోః గోపాలకృష్ణస్య శ్యామం వపురివ, అతితరాం కాంతిమాపత్స్యతే
ప్రాప్స్యతి॥ ౧౫॥ త్వయీతి। కృషేః హలకర్మణః ఫలం సస్యం, త్వయి, అధిక
రణవివక్షాయాం సప్తమీ, ఆయత్తం అధీనం॥ ని॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్త ఇత్య
మరః - ఇతి హేతోః - ప్రీత్యా స్నిగ్ధైః - అకృత్రిమప్రేమార్ద్రైరిత్యర్థః -
భ్రూవికారాణాం భ్రూవిలాసానాం - అనభిజ్ఞైః పామరత్వాదితి శేషః -
జనపదవధూనాం పల్లీవధూనాం - లోచనైః - పీయమానస్సన్ - అతితృష్ణ
యా నిరీక్ష్యమాణస్సన్నిత్యర్థః - మాలం మాలాఖ్యం క్షేత్రం శైలప్రాయము
న్నతస్థలం ॥ ని ॥ మాలమున్నతభూతలమిత్యుత్పలమాలాయాం - సద్యస్త
త్కాలమేవ - సీరైః హలైః ఉత్కషణేన - సురభి ఘ్రాణతర్పణం యథా త
థా ఆరుహ్య - తత్రాభివృష్యేత్యర్థః ని॥ సురభిర్ఘ్రాణతర్పణ ఇత్యమరః· కిం
చిత్పశ్చాద్వ్రజ గచ్ఛ లఘుగతిః తత్ర నిర్వృష్టత్వాత్ క్షిప్రగమనస్సన్ ॥ ని ॥ ల
ఘు క్షిప్రమరం ద్రుతమిత్యమరః - భూయః పునరప్యుత్తరేణైవ ఉత్తరమా
ర్గేణైవ వ్రజ గచ్ఛ - తృతీయావిధానే॥ వా॥ ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమి
తి తృతీయా - యథా కశ్చిద్బహువల్లభః కుత్రచిత్ - క్షేత్రే కళత్రే గూఢం వి
హృత్య॥ ని॥ క్షేత్రం శరీరే కేదారే సిద్ధస్థానకళత్రయోరితి విశ్వః - స్వదారాక్షేప్య
భంగభయాన్నీచమార్గేణ నిర్గత్య పునస్సరాధ్వన ఇవ సంచరతి తద్వదితి ధ్వ
నిః ॥ ౧౬ ॥ త్వామితి ॥ ఆమ్రాశ్చూతాః కూటేషు శిఖరేషు యస్యసః ఆమ్ర

౧౭। త్వామాసారప్రశమితవనోపప్లవం సాధుమూర్ధ్నా వక్ష్యత్యధ్వశ్రమప
రిగతం సానుమానామ్రకూటః। నక్షుద్రోఽపి ప్రథమసుకృతాపేక్షయా యాయప్రా
ప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కిం పునర్యస్తథోచ్చైః ॥ ౧౭ ॥ ఛన్నోపాంతః పరిణత
ఫలద్యోతిభిః కాననామ్రైస్త్వయ్యారూఢే శిఖరమచలః స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే।
నూనం యాస్యత్యమరమిథునప్రేక్షణీయామవస్థాం మధ్యే శ్యామః స్తన ఇవ భు

కూటో నామ సానుమాన్పర్వతః ॥ ని ॥ ఆమ్ర... రసా... సా కూ
టోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమితిచామరః - ఆసారో ధారావృష్టిః ॥ ని ॥ ధారాసం
పాత ఆసార ఇత్యమరః - తేన ప్రశమితో వనానాముపప్లవో దావాగ్నిర్యేన తం
కృతోపకారమిత్యర్థః - అధ్వశ్రమేణ మార్గాయాసేన పరిగతం వ్యాప్తం -
త్వాం త్వా - సాధు సమ్యక్ - మూర్ధ్నా వక్ష్యతి వోఢా వహతేర్లృట్ - త
థాహి - క్షుద్రః కృపణోఽపి ॥ ని ॥ క్షుద్రో దరిద్రే కృపణే నృశంసే ఇతి యాదవః -
సంశ్రయాయ సంశ్రయణాయ - మిత్రే సుహృది ॥ ని ॥ అథ మిత్రం సఖా సుహృది
త్యమరః ప్రాప్తే ఆగతే సతి - ప్రథమసుకృతాపేక్షయా పూర్వోపకారపర్యా
లోచనయా - విముఖో న భవతి - యస్తథా తేన ప్రకారేణ ఉచ్చైరున్నతస్స
ఆమ్రకూటః కిం పునః - విముఖో న భవతీతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః ఏతేన ప్రథ
మావసథే సౌఖ్య లాభాత్ కార్యసిద్ధిరస్తీతి సూచితం - ఉక్తం చ నిమిత్తనిదా
నే ॥ శ్లో ॥ ప్రథమావసథే యస్య సౌఖ్యం తస్యాఖిలాధ్వని । శివం భవతి యాత్రా
యామన్యథా త్వశుభం ధ్రువమితి ॥ ౧౭ ॥ ఛన్నేతి । హే మేఘ - పరిణతైః
పరిపక్వైః ఫలైః ద్యోతంత ఇతి తథోక్తైః ఆషాఢే వనచూతాః ఫలం ప్రచ్యం
తే చ మేఘవాతేనేత్యాశయః - కాననామ్రైర్వనచూతైః ఛన్నోపాంతః ఆవృ
తపార్శ్వః - అచలః ఆమ్రకూటాద్రిః స్నిగ్ధవేణీసవర్ణే మసృణకేశబంధసచ్ఛా
యే - శ్యామవర్ణ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ వేణీతు కేశబంధే స్యాజ్జలస్రుతావపి యాద
వః - త్వయి శిఖరం శృంగమారూఢే సతి - యస్య చ భావేన భావలక్షణమితి స
ప్తమీ - మధ్యే శ్యామః - శేషే మధ్యాదన్యత్ర విస్తారే పరితః పాండుః ॥ ని ॥ హరి
ణః పాండురః పాండురిత్యమరః - భువః స్తన ఇవ - అమరమిథునానాం ఖచరా
ణామితి భావః - ప్రేక్షణీయాం దర్శనీయామవస్థాం స్థితిం - యాస్యతి - నూ
నం - మిథునగ్రహణం కామినామేవ స్తనత్వేనోత్ప్రేక్షా సంభవతీతి కృతం -
యథా రతిపరిశ్రాంతః కశ్చిచ్ఛ్యామః కామినీకుచకలశే విశ్రామ్యత్యపీతి - త
ద్వచ్చ భవానపి భువో నాయికాయాః స్తన ఇతి ధ్వనిః ॥ ౧౮ ॥ స్థిత్వేతి ॥ హే మే
ఘ - వనే చరంతీతి వనచరాః ॥ సూ ॥ తత్పురుషే కృతి బహులమితి బహులగ్ర
హణాదలుక్ భవతి - తేషాం వధూభిర్భుక్తాః కుంజాః లతాగృహాణి యస్మిన్

వశ్శేషవిస్తారపాండుః॥ ౧౯॥ స్థిత్వాతస్మిన్వనచరవధూభుక్తకుంజేముహూర్తం తోయోత్సర్గద్రుతతరగతిస్తత్పరంవర్త్మతీర్ణః । రేవాంద్రక్ష్యస్యుపలవిషమేవింధ్యపాదే విశీర్ణాంభక్తిచ్ఛేదైరివవిరచితాం భూతిమంగేగజస్య ॥ ౨౦॥ తస్యాస్తిక్తైర్వనగజమదైర్వాసితం వాంతవృష్టిర్జంబూకుంజప్రతిహతరయం తోయమాదాయగచ్ఛేః । అంతస్సారంఘనతులయితుం నానిలశ్శ

తస్మిన్ ॥ ని ॥ నికుంజకుంజౌవాక్లీబే లతాదిపిహితోదరఇత్యమరః తత్ర తేనయన వినోదోస్తీత్యర్థః- తస్మిన్నామ్రకూటేముహూర్తం అల్పకాలంస్థిత్వా- నతుచిరం- కార్యవిరోధాదితిభావః॥ ని॥ ముహూర్తమల్పకాలేస్యాద్ఘటికాద్వితయేపిచేవశబ్దార్ణవే - స్థిత్వావిశ్రమ్యతోయోత్సర్గేణ - త్వామాసారేత్యుక్తేనవర్షేణద్రుతతరగతిఃలాఘవగతిః శీఘ్రగమనస్సన్ తత్పరంతస్మాదామ్రకూటాత్ పరమనంతరంవర్త్మ- మార్గం- తీర్ణః- అతిక్రాంతః- ఉపలైఃపాషాణైఃవిషమేనిమ్నోన్నతేవింధ్యస్యాద్రేః పాదేప్రత్యంతపర్వతే ॥ ని ॥ పాదాఃప్రత్యంతపర్వతాఇత్యమరః- విశీర్ణాంసమంతతో విస్తృతాం - ఏతేనకస్యాశ్చిదతికాముక్యాః ప్రియతమచరణపాతోపిధ్వన్యతే - రేవాంనర్మదాం ॥ ని ॥ రేవాతునర్మదాసోమోద్భవామేఖలకన్యకేత్యమరః- గజస్యఅంగేశరీరే- భక్తయఃరేఖాఃరచనాఇతియావత్॥ ని॥ భక్తిర్నిషేవణేభాగేరచనాయామితిశబ్దార్ణవే- తాసాంఛేదైఃభంగిభిః - విరచితాంభూతింశృంగారమివభసితమివవా॥ ని॥ భూతిర్మాతంగశృంగారేజాతౌభస్మనిసంపదీతివిశ్వప్రకాశః - ద్రక్ష్యసి - అయమపిమహాంస్తేనయనకౌతుకలాభఇతిభావః ॥ ౨౦ ॥ తస్యాఇతి ॥ హేమేఘ - వాంతవృష్టిరుద్గీర్ణవర్షస్సన్- కృతవమనశ్చవ్యజ్యతే - వాంతేత్యత్ర ॥ సూ ॥ ఉదితశ్చేతిచకారాదిట్ప్రతిషేధఃతిక్తైస్సుగంధిభిః తిక్తరసవద్భిశ్చ॥ ని॥ తిక్తోరసేసుగంధౌచేతివిశ్వః - వనగజమదైర్వాసితంసురభితంభావితంచ ॥ శ్లో ॥ హిమవద్వింధ్యమలయాగజానాంప్రభవానగాఇతివింధ్యస్యగజప్రభవత్వాదితిభావః జంబూకుంజైఃప్రతిహతరయంప్రతిబద్ధవేగం - సుఖపేయమిత్యర్థః- ఏతేనలఘుత్వం కషాయభావనాచధ్వన్యతే తస్యాఃరేవాయాః - తోయమాదాయ - గచ్ఛేఃవ్రజ - హేఘనఅంతస్సారోబలంయస్యతంత్వాంఅనిలః ఆకాశవాయుః శారీరశ్చగమ్యతే - తులయితుంచలయితుంనశక్ష్యతిశక్తోనభవిష్యతి-తథాహి రిక్తోంతస్సారశూన్యః- సర్వః- లఘుర్భవతి - ప్రకంప్యోభవతీత్యర్థః - పూర్ణతాసారవత్తా- గౌరవాయఅప్రకంప్యత్వాయభవతీత్యర్థః- అయమత్రధ్వనిః ఆదౌవమనశోధితస్యపుంసఃపశ్చాత్ శ్లేష్మశోషణాయలఘుతిక్తక

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

ష్యతిత్వాం రిక్తస్సర్వో భవతిహి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాయ॥ ౨౧ ॥ నీపం
దృష్ట్వా హరితకపిశం కేసరైరర్ధరూఢైః ఆవిర్భూతప్రథమ ముకుళాః కంద
ళీశ్చానుకచ్ఛం। జగ్ధ్వారణ్యేష్వధిక సురభింగంధమాఘ్రాయచోర్వ్యాః సా
రంగాస్తే జలలవముచస్సూచయిష్యంతి మార్గం ॥ ౨౨ ॥ అంభోబిందుగ్ర
హణచతురాంశ్చాతకాన్ వీక్షమాణాః శ్రేణీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశం

షాయాంబు పానాల్లబ్ధబలస్యాస్య వాతప్రకోపస్స్యాదితి - యథాహ వాహ
టః॥ శ్లో॥ కషాయాశ్చాపి హిమాస్తస్య విశుద్ధే శ్లేష్మణో హితాః- కిముతిక్తాః క
షాయావా యేనిసర్గాత్కఫాపహాః - కృతశుద్ధేః క్రమాత్పీత పేయాదేః పథ్య
భోజినః। వాతాదిభిర్నబాధాస్యాదింద్రియైరివ యోగినఇతి॥ ౨౧ ॥ నీపమి
తి ॥ సారంగాః కురంగాః మతంగజా వా ॥ ని ॥ సారంగశ్చాతకేభృంగే - కు
రంగేచమతంగజఇతివిశ్వః - అర్ధరూఢైః ఏకదేశోద్గతైః - కేసరైః కింజల్కైః -
హరితంపాలాశవర్ణం కపిశం శ్యామారుణమిత్యాదిత్ ॥ ని ॥ పాలాశో హ
రితో హరిత్ - శ్యామస్స్యాత్కపిశ ఇతి చామరః- హరితంచతత్కపిశంచ హ
రితకపిశం ॥ సూ ॥ వర్ణో వర్ణేనేతిసమాసః- నీపం కదంబకుసుమం॥ ని ॥
అథకదంబకేనీపస్స్యాత్పులకశ్రీమాన్ప్రియకస్సైన్యః శ్రీహరిప్రియ ఇతి శబ్దార్ణ
వే - దృష్ట్వేత్యాది త్వేత్యర్థః - తథా కచ్ఛప్రాయోపేషు అనుకచ్ఛం। సూ ॥
అవ్యయం, విభక్త్యాదినా విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః। ని । జలప్రాయమ
నూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధ ఇత్యమరః, ఆవిర్భూతప్రథమాః ప్రథ
మోత్పన్నాః ముకుళాః, యాసాం తాః, కందళీః భూకదళీః। ని । ద్రోణ
పర్ణీ స్నిగ్ధకందా కందళీ భూకదల్యపీతి శబ్దార్ణవే జగ్ధ్వా భక్షయిత్వా చ ॥
సూ॥-అదో జగ్ధిర్ల్యప్తికితీతి జగ్ధిరాదేశః, అరణ్యేష్వధికసురభి మితిఘ్రాణతర్ప
ణం దగ్ధారణ్యేష్వితి పాఠే ఇదమధిక విశేషణ మర్థవత్స్యాత్ కింతు కంద
ళీశ్చ దృష్ట్వేవ త్యస్వయో ద్రష్టవ్యః, ఉర్వ్యాః భూమేః, గంధమాఘ్రా
యచ జలలవముచః ఉదక బిందూన్ వర్షకస్య తేతవ, మార్గం సూచ
యిష్యంతి అనుమాపయిష్యంతి-యత్ర యత్ర వృష్టికార్యం నీపకుసుమాదికం దృ
శ్యతే-తత్ర తత్ర త్వయా వృష్టమితి కృష్టప్రభిరనుమీయత ఇత్యర్థః॥ ౨౨ ॥ అంభఇ
తి॥ ప్రక్షిప్తమపి వ్యాఖ్యాయతే॥ అంభోబిందూనాం వర్షోదకబిందూనాం గ్ర
హణే శ్లో॥ సర్వంసహాపతితమంబునచాతకానామితి భూసంస్పృష్టోదకస్య
తేషాం రోగహేతుత్వాదంతరాళ ఏవ తద్బిందుస్వీకారే చతురాంశ్చాతకాన్
వీక్షమాణాః కౌతుకాత్పశ్యంతః అశ్రేణయశ్శ్రేణయస్సంపద్యమానా భూ
తాః శ్రేణీభూతాః- షడ్ధప జ్ఞరయః॥ వా॥ అభూతతద్భావే చ్విః- కుగతిప్రా

తో బలాకాః । త్వామాసాద్య స్తనితసమయే మానయిష్యంతి సిద్ధాస్సోత్కం
పాని ప్రియసహచరీసంభ్రమాలింగితాని॥ ౨౩ ॥ ఉత్పశ్యామి ద్రుతమపి సఖే
మత్ప్రియార్థం యియాసోః కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే । శు
క్లాపాంగైః సజలనయనైః స్వాగతీకృత్య కేకాః ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భ
వాన్ గంతుమాశు వ్యవస్యేత్॥ ౨౪॥ పాండుచ్ఛాయోపవనవృతయః కైతకై

దయుక్తి ॥మూ॥ - అథవా - అశ్రేణ్యః శ్రేణ్యో భూతాశ్శ్రేణీభూతాః.
అద్రాపిచ్వ్యంతత్వవివక్షాయాం పూర్వవత్సమాసః చ్వ్యర్థమాత్రవివక్షా
యాంతు॥సూ॥ శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిరితి సమాసః బలాకాః బిసకంఠికాః॥ని॥
బలాకా బిసకంఠికేత్యమరః పరిగణనయా ఏకా ద్వేతి సఖ్యేత్యాదిసం
ఖ్యానేన నిర్దిశ్యంతః ఇహాస్తేన దర్శయంతః - సిద్ధాః - స్తనితసమయే గర్జితకాలే
సోత్కంపాన్యుత్కంపాసహితాని ఉత్కంపాపూర్వకాణి - ప్రియసహచరీ
ణాం సంభ్రమేణాలింగితాని ఆసాద్య - స్వయం గ్రహాశ్లేష సుఖమనుభూయే
త్యర్థః - త్వాం మానయిష్యంతి బహూకరిష్యంతి - త్వన్నిమిత్తత్వాత్సుఖలా
భస్యేతి భావః ॥ ౨౩ ॥ ఉత్పశ్యామీతి - హే సఖే హే మేఘ - మత్ప్రియాయా మే
దం మత్ప్రియార్థం యథాతథా - ద్రుతం శీఘ్రం॥ని॥ లఘుక్షిప్రమరంద్రుతమి
మరః - యియాసోః యాతుమిచ్ఛోః అపి - యాతే స్సన్నంతాదుప్రత్యయః - తేత
వ - కకుభైః కుటజకుసుమైః - సురభౌ సుగంధిని ॥ ని ॥ కకుభః కుటజోర్జునః ఇతి
శబ్దార్ణవే - పర్వతే పర్వతే ప్రతిపర్వతం ॥ వా ॥ వీప్సాయాం ద్విర్భావః -
కాలక్షేపం కాలవిళంబం ॥ ని ॥ క్షేపో విళంబే నిందాయామితి విశ్వః ఉత్పశ్యా
మి ఉత్ప్రేక్షే విళంబహేతుం దర్శయన్ ఆశుగమనం ప్రార్థయతే - శుక్లేతి సజలా
ని సానందబాష్పాణి నయనాని యేషాం తైః శుక్లాపాంగైః మయూరైః ॥ ని ॥ మ
యూరో బర్హిణో బర్హీ - శుక్లాపాంగశ్శిఖావళ ఇత్యమరః - కేకాః వాణీః ॥
ని ॥ కేకావాణీ మయూరస్యేత్యమరః - స్వాగతీకృత్య స్వాగతవచనీకృత్య - ప్రత్యు
ద్గతః - కృతాతిథ్య ఇత్యర్థః భవాన్ - కథమపి యథాకథంచిత్ - ఆశు గంతుం వ్యవ
స్యేత్ - ఉద్యుంజీత ప్రార్థనే లిఙ్ ॥సూ॥ శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమ పురుష శ్శేష శ్చా
యం భవచ్ఛబ్దో యుష్మదస్మచ్ఛబ్దాతిరేకాత్ - స్వాగతీకృత్య కేకా ఇత్యత్ర కే
కా సారోప్యమాణస్య ప్రకృత ప్రత్యుద్గమనోపయోగిత్వాత్పరిణామాలంకా
రః - తదుక్తం అలంకారసర్వస్వే ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరి
ణామ ఇతి ॥ ౨౪ ॥ పాండ్వితి ॥ హే మేఘ - త్వయి ఆసన్నే సన్నికృష్టే సతి దశార్ణా
నామ జనపదాః - సూచీభిన్నైః సూచివన్ముకుళాగ్రేషు భిన్నైః వికసితైః ॥ని॥ కే
తకీ ముకుళాగ్రే పి సూచిస్స్యాదితి శబ్దార్ణవే - కైతకైః కేతకీకుసుమైః - గ్రీష్మ

సూచిభిన్నైర్నీడారంభైర్గృహబలిభుజామాకులగ్రామచైత్యాః। త్వయ్యా
సన్నే పరిణతఫలశ్యామజంబూవనాంతాః సంపత్స్యంతే కతిపయదినస్థాయి
హంసా దశార్ణాః॥ ౨౩ ॥ తేషాం దిక్షు ప్రథితవిదిశాలక్షణాం రాజధానీం
గత్వా సద్యః ఫలమవికలం కాముకత్వస్య లబ్ధా। తీరోపాంతస్తనితసుభగం పా
స్యసి స్వాదు యస్మాత్ సభ్రూభంగం ముఖమివ పయో వేత్రవత్యాశ్చలోర్మి॥

శాలావసానే కేతక్యః కుసుమితా భవంతీత్యాశయః- తాశ్చ తత్ర బహుళాస్సం
తీతి ప్రసిద్ధిః- పాండుచ్ఛాయాః పాండువర్ణాః, ఉపవనానాం వృతయః కంటక
శాఖావరణాని యేషు తే తథోక్తాః ప్రాచీనం ప్రాంతతో వృతిరిత్యమరః- తథా,
గృహబలిభుజాం కాకాదిగ్రామ్యపక్షిణాం, నీడారంభైః కులాయనిర్మాణైః॥
ని॥ కులాయో నీడమస్త్రియామిత్యమరః, చిత్యా ఇమాని చైత్యాని రథ్యావృ
క్షాః॥ ని॥ చైత్యమాయతనే బుద్ధబింబే చోద్యానపాదపే ఇతి విశ్వః - ఆకు
లాని సంకులాని గ్రామేషు చైత్యాని యేషు తే తథోక్తాః తథా - పరిణతైః పరి
పక్వైః ఫలైః శ్యామాని యాని జంబూవనాని తైరంతాః రమ్యాః॥ ని॥ మృతా
వవసితే రమ్యే సమాప్తావంత ఇష్యత ఇతి శబ్దార్ణవే తథా- కతిపయేష్వేవ దినే
షు స్థాయినో హంసా యేషు తే తథోక్తాః ఏవంవిధాః సంపత్స్యంతే భవిష్యంతి॥
సూ॥ పోటాయువతిస్తోకకతిపయేత్యాదినా కతిపయపదస్యోత్తరత్వేపి దినశబ్ద
స్యోత్తరత్వమస్య శాస్త్రస్య ప్రాయికత్వాత్। ౨౪॥ తేషామితి॥ దిక్షు ప్రథి
తం ప్రసిద్ధం విదిశేతి లక్షణం నామధేయం యస్యాస్తాం॥ ని॥ లక్షణం నామ్ని
చిహ్నే చేతి విశ్వః- తేషాం దశార్ణానాం సంబంధినీం- ధీయంతేఽస్యామితి ధా
ని॥ సూ॥ కరణాధికరణయోశ్చేతి ల్యుట్॥ వా॥ కృద్యోగేవ షష్ఠీ సమస్యత ఇ
తి వాచ్యమితి సమాసః- రాజ్ఞాం ధానీ రాజధానీ - తాం ప్రధాననగరీం॥ ని॥
ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత ఇతి శబ్దార్ణవే - గత్వా ప్రాప్య స
ద్యః కాముకత్వస్య విలాసితాయాః॥ ని॥ విలాసీ కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతిలం
పట ఇతి శబ్దార్ణవే- అవికలం సమగ్రం ఫలం ప్రయోజనం- లబ్ధా ప్రాప్స్యతే-
త్వయేతి శేషః - కర్మణి లుట్- కుతః - యస్మాత్ స్వాదు మధురం - చలా ఊర్మ
యో యస్య తచ్చలోర్మి - తరంగితం వేత్రవత్యా నామ నద్యాః పయః భ్రూభం
గం భ్రుకుటియుక్తం - దశనపీడయేతి భావః - ముఖమివ అధరమివేత్యర్థః- తీ
రోపాంతే తటప్రాంతే యత్ స్తనితం తేన సుభగం యథా తథా- స్తనితశబ్దేన
మణితమపి ధ్వన్యతే॥ శ్లో॥ ఊర్ధ్వముచ్చలితకంఠనాసికం హుంకృతం మణిత
మభ్రఘోషవదితి లక్షణాత్ పాస్యసి పిబతేర్లృట్॥ శ్లో॥ కామినామధ
రాస్వాదస్సురతాదతిరిచ్యత ఇతి శాస్త్రనియమాదితి భావః॥ ౨౪॥ నీచై

౨౬॥ నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతో స్త్వత్సంపర్కాత్పులకిత
మివప్రౌఢపుష్పైః కదంబైః। యః పణ్యస్త్రీరతపరిమళోద్గారిభిర్నాగరాణా
ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేశ్మభిర్యౌవనాని॥ ౨౭॥ విశ్రాంతస్సన్ వ్రజ వనన
దీతీరజాతాని సించన్నుద్యానానాం నవజలకణైర్యూథికాజాలకాని। గండస్వే
దాపనయనరుజాక్లాంతకర్ణోత్పలానాం ఛాయాదానాత్క్షణపరిచితః పుష్ప

రితి॥ హే మేఘ - తత్ర విదిశాసమీపే - విశ్రామో విశ్రమః ఖేదాపనయః॥
వ్యా॥ భావే ఘఞ్ప్రత్యయః - స ఏవ హేతుస్తస్య విశ్రామహేతోః విశ్రా
మకారణాత్ విశ్రామార్థమిత్యర్థః॥ సూ॥ నోదాత్తోపదేశస్య మాంతస్యా
నాచమేరితి పాణినీయే- వృద్ధిప్రతిషేధేపి- వా శ్రమో వేతి చాంద్రవ్యాకరణే
వికల్పేన వృద్ధివిధానాద్రూపసిద్ధిః - ప్రౌఢపుష్పైః - ప్రబుద్ధకుసుమైః- కదం
బైః నీపవృక్షైః- త్వత్సంపర్కాత్ పుళకా అస్య సంజాతాః పులకితః॥ వ్యా॥
తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్యయః- తం పులకితమివ స్థితం- నీచైరిత్యాఖ్యా నామ
యస్య తం నీచైరాఖ్యం - గిరిం అధివసేః- గిరావసేరిత్యర్థః॥ సూ॥ ఉపాన్వ
ధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వం- యో నీచైర్గిరిః- పణ్యాః క్రయ్యాః స్త్రియః పణ్యస్త్రి
యః॥ ని॥ వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజీవినీతి శబ్దార్ణవే- తాసాం
రతిషు యః పరిమళః గంధవిశేషః॥ ని॥ విమర్దోత్థే పరిమళో గంధే జనమనోహ
ర ఇత్యమరః- తముద్గిరంతీత్యావిర్భావయంతీతి తథోక్తాని తైః శిలావేశ్మభిః -
కందరైః నాగరాణాం పౌరాణాం - ఉద్దామాని ఉత్కటాని యౌవనాని ప్రథ
యతి ప్రకటయతి - ఉత్కటయౌవనాః క్వచిదనురక్తాః - పౌరాంగనాః - వి
స్రంభవిహారకాంక్షిణ్యో మాత్రాదిభయాన్నిశీథసమయే కంచన వివిక్తదేశ
మాశ్రిత్య రమంతే - తచ్చాత్ర బహుళమస్తీతి ప్రసిద్ధిః - అత్రోద్గారశబ్దో గౌ
ణార్థత్వాత్ న జుగుప్సావహః ప్రత్యుత కావ్యస్యాతిశోభాకర ఏవ తదుక్తం దం
డినా॥ శ్లో॥ నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం। అతిసుం
దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత ఇతి॥ ౨౭॥ విశ్రాంత ఇతి- తత్ర నీచై
గిరౌ - విశ్రాంతో వినీతాధ్వశ్రమస్సన్ అరణ్యేయాః నద్యః తాసాం తీరేషు
జాతాని స్వయం రూఢాని అకృత్రిమాణీత్యర్థః- వననదీతి పాఠే॥ సూ॥ పుమాం
స్త్రియేత్యేకశేషో రాష్ట్వరః - ఉద్యానానామారామాణాం సంబంధీని -
యూథికాజాలకాని మాగధీముకుళాని। ని॥ అథ మాగధీ- గణికా యూథి
కాంబష్ఠేత్యమరః - నవజలకణైః నూతనాంబుబిందుభిః - సించన్నార్ద్రీకు
ర్వన్- అత్ర సించతేరార్ద్రీకరణార్థత్వాత్ ద్రవద్రవ్యస్యాకరణత్వం- యత్ర
తు క్షరణమర్థః తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వం యథా॥ శ్లో॥ రేతస్సిక్త్వా కుమా

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

లాపీముఖానాం ॥ ౨౭ ॥ వక్రఃపంథాయదపిభవతఃప్రస్థితస్యోత్తరాశాం సౌ
ధోత్సంగప్రణయవిముఖోమాస్మభూరుజ్జయిన్యాః । విద్యుద్దామస్ఫురితచకితై
ర్యత్రపౌరాంగనానాంలోలాపాంగైర్యదినరమసేలోచనైర్వంచితస్స్యాః ॥
౨౮ । వీచీక్షోభస్తనితవిహగశ్రేణికాంచీగుణాయాస్సంసర్పంత్యాస్స్ఖలితసు

రీషు - సుఖైర్నిషించంతమివామృతంత్వచీత్యాది - ఏవంకిరత్యాదీనామపి ॥
శ్లో ॥ రజఃకిరత్యనూరుతః - అవాకిరన్వయోవృద్ధాస్తంలాజైః పౌరయోషిత
ఇత్యాదిష్వర్థభేదాశ్రయణేనరజోలాజాదీనాంకర్మత్వకరణత్వేవేదితవ్యే - త
థాగండయోః పోలయోః స్వేదస్యాపనయనేన ప్రమార్జనేన యోరుజాపీ
డా ॥ వ్యా ॥ భిదాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః - తయాక్లాంతాని గ్లానానికర్ణోత్ప
లాని యేషాం తేషాం - పుష్పాణిలునంతీతిపుష్పలావ్యః - పుష్పావచాయి
కాఃస్త్రియఃకర్మణ్యణ్ ॥ సూ ॥ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ - తాసాంముఖాని
తేషాంఛాయయాః అనాతపస్యదానాత్ - కాంతిదానంచధ్వన్యతే ॥ ని ॥
ఛాయాసూర్యత్వనాతపేకాంతౌప్రతిబింబార్కభార్యయోరిత్యమరః - కాముకద
ర్శనాత్తాసామిపీనాం ముఖవికాసోభవతీతిభావః - క్షణపరిచితః క్షణంసం
స్పృష్టస్సన్ననుచిరంకార్యవిలంబనాత్ వ్రజగచ్ఛ ॥ ౨౬ ॥ వక్రఇతి ॥ ఉత్త
రాశాముదీచీం దిశంప్రతిప్రస్థితస్యభవతః - పంథాః - ఉజ్జయినీమార్గః - వ
క్రోయదపిమార్గోయద్యపీత్యర్థః - వింధ్యాదుత్తరవాహిన్యా నిర్వింధ్యాయాః
ప్రాగ్భాగేకిలత్యపిదూరేస్థితత్వాదుజ్జయిన్యాఉత్తరాపథస్తు నిర్వింధ్యా
యాః పశ్చిమఇతిపథోవక్రత్వం - తథాప్యుజ్జయిన్యాఃవిశాలానగరస్య ॥ ని ॥
విశాలోజ్జయినీసమేఇత్యమరశేషః - సౌధానాముత్సంగేషూపరిభాగేషుప్ర
ణయఃపరిచయః ॥ ని ॥ ప్రణయస్స్యాత్పరిచయేయాచ్ఞాయాంసౌహృదేపిచే
తిమాదవః - తస్యవిముఖఃపరాఙ్ముఖః - మాస్మభూఃనభవేత్యర్థః । సూ ॥
స్మోత్తరేలఙ్చేతిచకారాదాశీరర్థేలుఙ్ ॥ సూ ॥ నమాఙ్యోగఇత్యడాగమప్రతి
షేధః - యత్రోజ్జయిన్యాం - విద్యుద్దామ్నాంవిద్యుల్లతానాంస్ఫురితేభ్యస్స్ఫు
రణేభ్యఃచకితైః - భీతైః - లోలాపాంగైశ్చలకటాక్షైః - పౌరాంగనానాం
లోచనైర్నయనైః నరమసేయదివంచితఃప్రతారితస్స్యాః - జన్మవైఫల్యంభ
వేదిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥ సంప్రత్యుజ్జయినీంగచ్ఛతస్తస్యమధ్యేమార్గం నిర్విం
ధ్యాసంబంధమాహ - వీచీతి - హేసఖే - పథిఉజ్జయినీమార్గేవీచిక్షోభేనతరం
గచలనేన స్తనితా - ముఖరా ॥ వ్యా ॥ కర్తరిక్తః - విహగానాం హంసాదీనాం
పంక్తిః శ్రేణిరేవకాంచీగుణోయస్యాస్తస్యాః స్ఖలితేనోపస్ఖలనేన మదస్ఖలితే
నచసుభగంయథాతథా - సంసర్పంత్యాఃప్రవహంత్యాఃగచ్ఛంత్యాశ్చ - ంథా

భగం దర్శితావర్తనాభేః। నిర్వింధ్యాయాః పథిభవరసాభ్యంతరస్సన్నిపత్య
స్త్రీణామాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హి ప్రియేషు॥ ౩౦ ॥ వేణీభూతప్రత
నుసలిలా సాత్వతీతస్య సింధుః పాండుచ్ఛాయా తటరుహతరుభ్రంశిభిర్జీర్ణ
పర్ణైః। సౌభాగ్యం తే సుభగ విరహావస్థయా వ్యంజయంతీ కార్శ్యం యేన త్య
జతి విధినా స త్వయైవోపపాద్యః॥ ౩౧ ॥ ప్రాప్యావంతీనుదయనకథాకోవిద

దర్శితా ప్రకటితా ఆవర్తో నాభిర్యయా తస్యాః ॥ ని ॥ స్యాదావ
ర్తోంభసాం భ్రమ ఇత్యమరః - నిష్క్రాంతా వింధ్యాన్నిర్వింధ్యా నామ నదీ॥
సూ॥ నిరాదయః క్రాంతాద్యర్థే పంచమ్యేతి సమాసః॥ సూ॥ ద్విగుప్రాప్తాప
న్నాత్యాదినా పరవల్లింగతా ప్రతిషేధః. తస్యాః నద్యాః - సన్నిపత్య సంగత్య. ర
సో జలమభ్యంతరే యస్య సః - అన్యత్ర రసేన శృంగారేణాభ్యంతరో భవ అంత
రంగో భవ - సర్వదా రసమనుభవేత్యర్థః॥ ని ॥ శృంగారాదౌ జలే వీర్యే సువ
ర్ణే విషశుక్లయోః । తిక్తాదావమృతే చైవ నిర్యాసే పారదే ధ్వనౌ - ఆస్వాదే
బ్రహ్మణి రస ఇతి శబ్దార్ణవే - నను తత్ప్రార్థనామంతరేణ కథం తత్ అనుభవ
ఇత్యత ఆహ - స్త్రీణామితి స్త్రీణాం ప్రియేషు విషయే - విభ్రమో విలాస ఏవ - ఆ
ద్యం ప్రణయవచనం ప్రార్థనావాక్యం హి - లోకే స్త్రీణామేష స్వభావో య
ద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనం న తు కంఠత ఇతి భావః - విభ్రమశ్చాత్రార్థాభిసంద
ర్శనాదిరుక్త ఏవ॥ ౩౦॥ నిర్వింధ్యాం ప్రత్యేవమాహ॥ వేణీ॥ ఆవేణి వేణీభూ
తం వేణ్యాకారం ప్రతను సూక్ష్మం చ సలిలం యస్యాస్సా తథోక్తా - అన్యత్ర వేణీ
భూతకేశపాశేతి చ ధ్వన్యతే - రుహంతీతి రుహాః॥ వా ॥ ఇగుపధలక్షణః కప్రత్య
యః - తటరుహాః కూలాభిముఖ్యేతరవస్తేభ్యో భ్రశ్యంతీతి తథోక్తైః - జీర్ణపర్ణై
శ్శుష్కపత్రైః - పాండువర్ణా - అత ఏవ - హే సుభగ విరహావస్థయా పూర్వో
క్తప్రకారయా కరణేనాతీతస్య ఏతావంతం కాలమతీత్య గతస్య ప్రోషితస్యేత్య
ర్థః - తే తవ - సౌభాగ్యం సుభగత్వం ॥ సూ ॥ హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపద
స్య చేత్యుభయపదవృద్ధిః - వ్యంజయంతీ ప్రకాశయంతీ - స ఖలు సుభగో యమం
గనాః కామయంత ఇతి భావః - సా పూర్వోక్తా సింధుర్నదీ నిర్వింధ్యాఖ్యా॥ ని॥
స్త్రీ నద్యాం నా నదే సింధుర్దేశభేదేంబుధౌ గజ ఇతి వైజయంతీ - యేన విధినా
వ్యాపారేణ కార్శ్యం త్యజతి - సః విధిస్త్వయైవోపపాద్యః సంపాద్యః కర్త
వ్య ఇత్యర్థః - స చ విధిరేకత్ర వృష్టిరన్యత్ర సంభోగః తదభావనిబంధనత్వాత్కా
ర్శ్యస్యేతి భావః ఇయం పంచమీ మదనావస్థా ఉక్తం చ రతిరహస్యే॥ శ్లో॥ నయ
నప్రీతిః ప్రథమా చిత్తాసంగస్తతో థ సంకల్పః - నిద్రాచ్ఛేదస్తనుతా విషయని
వృత్తిస్త్రపానాశః - ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతిరిత్యేవం స్మరదశా దశైవ స్యురి

గ్రామవృద్ధాన్ పూర్వోద్దిష్టామనుసరపురీం శ్రీవిశాలాంవిశాలామ్। స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గిణాం గాం గతానాం శేషైః పుణ్యైర్హృతమివదివః కాంతిమత్ఖండమేకం ॥ ౩౨ ॥ దీర్ఘీకుర్వన్పటుమదకలం కూజితం సారసానాం ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోదమైత్రీకషాయః । యత్ర స్త్రీణాం హరతి సుర

తి. తామతః స్యైణిపారమా(ర్థి)స్యసింధుర్నామనద్యా ఇతి వ్యాఖ్యానం తుసింధుర్నామకశ్చిన్నదః కాశ్మీరదేశే స్తినదీతుకు త్రాపినా స్తీత్యుపేక్ష్యమిత్యాచక్షతే॥ ౩౧॥ ప్రాప్యేతి॥ విదంతీతివిదాః॥ వ్యా॥ ఇగుపధేత్యాదినాక ప్రత్యయః - ఓకసః వేద్యస్థానస్యవిదాః - కోవిదాః॥ వ్యా॥ ఓకారోలుప్తః పృషోదరాదిత్వాత్ ఉదయనస్యవత్సరాజస్యకథానాం వాసవదత్తాపహరణాద్యుపాఖ్యానానాం కోవిదాస్తత్వజ్ఞాః గ్రామేషువృద్ధాః తేయేషుతే - అవంతీన్నామజనపదాన్ ప్రాప్యతత్ర పూర్వోద్దిష్టా పూర్వోక్తాం ॥ శ్లో ॥ సౌధోత్సంగప్రణయవిముఖో మాస్మభూరుజ్జయిన్యా ఇత్యుక్తామిత్యర్థః శ్రీవిశాలాం॥ స॥ శోభాసంపత్తిః ద్మాసులక్ష్మీస్సైవకథ్యత ఇతి హలాయుధః - విశాలాంపురీముజ్జయినీం॥ ని॥ విశాలోజ్జయినీసమె ఇత్యమరశేషః - అనుసర వ్రజ కథమివస్థితాం సుచరితఫలే పుణ్యఫలే స్వర్గోపభోగలక్షణే - స్వల్పీభూతే అల్పావశిష్టే సతీత్యర్థః గాం ఇలాం గతానాం॥ ని ॥ గౌరిలాకుంభినీక్ష్మేత్యమరః - పునరపిభూలోకభాజమిత్యర్థః - స్వర్గిణాం స్వర్గవతాం జనానాం - శేషైర్భుక్తావశిష్టైః పుణ్యైః సుకృతైః - హృతమానీతం - స్వర్గార్థానుష్ఠితకర్మశేషాణాం - స్వర్గవాసస్యావశ్యం భావిత్వాదితిభావః - కాంతిరస్యాస్తీతి కాంతిమత్ ఉజ్జ్వలం సారభూతమిత్యర్థః - ఏకం ముఖ్యం - యద్వాభుక్తాదన్యత్ ॥ ని ॥ ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా ఇత్యమరః - దివః స్వర్గస్య ఖండమివస్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా - ఏతేనాతిక్రాంతసకలభూలోకనగరసౌభాగ్యసంపత్త్వముజ్జయిన్యా వ్యజ్యతే ॥ ౩౨ ॥ దీర్ఘీకుర్వన్నితి॥ యత్ర విశాలాయాం - ప్రత్యూషేషు అహర్ముఖేషు । ని ॥ ప్రత్యూషోహర్ముఖంకల్యముషఃప్రత్యుషసీ అపి - పటు ప్రస్ఫుటం మదకలం మదేనావ్యక్తమధురం ॥ ని ॥ ధ్వనౌతుమధురాస్ఫుటే కలఇత్యమరః - సారసానాం పక్షివిశేషాణాం॥ ని॥ సారసోమైథునీ కామీగోనర్దః పుష్కరాహ్వయః ఇతి యాదవః - యద్వా - సారసానాం హంసానాం॥ ని ॥ చక్రాంగస్సారసో హంస ఇతి శబ్దార్ణవే - కూజితం రుతం - దీర్ఘీకుర్వన్ సంతానయన్నిత్యర్థః - యావద్వాతః తావచ్ఛబ్దానువృత్తేరితి భావః - ఏతేన ప్రియతమః స్వచాటువాక్యానుసారక్రీడాపక్షికూజితం దీర్ఘీకుర్వన్విచ్ఛిన్నీకుర్వన్నితి చ గమ్యతే స్ఫుటితానాం వికసితానాం కమలానామామో

తగ్లానిమంగానుకూలశ్శిప్రావాతః ప్రియతమ ఇవ ప్రార్థనాచాటుకారః ॥ ౩౧॥ హారాంస్తారాంస్తరలఘుటికాన్ కోటిశశ్శంఖశుక్తీః శష్పశ్యామాన్మరకతమణీనున్మయూఖప్రరోహాన్। దృష్ట్వా యస్యాం విపణిరచితాన్ విద్రుమాణాం చ భంగాంత్సంలక్ష్యంతే సలిలనిధయస్తోయమాత్రావశేషాః॥ ౩౨ ॥ ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోత్ర జహ్రే హైమం తాలద్రుమవనమభూ

దేన పరిమళేన సహ మైత్ర్యా సంసర్గేణ కషాయస్సురభిః॥ ని ॥ రాగద్రవ్యైకషాయౌ స్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రస ఇతి యాదవః- అన్యత్ర విమర్దగంధీత్యర్థః ॥ ని ॥ విమర్దోత్థే పరిమళో గంధే జనమనోహరే - ఆమోదస్సోతినిర్హారీత్యమరః - అంగానుకూలః మాంద్యాచ్ఛైత్యాత్సుఖస్పర్శః - అన్యత్ర గాఢాలింగనదత్తగాత్రసంవాహన ఇత్యర్థః - భవభూతినాప్యుక్తం ॥ శ్లో ॥ అశిథిలపరిరంభైర్దత్తసంవాహనానామితి- సంవాహ్యాంతే సురతశ్రాంతిం తాః ప్రియైర్యావత ఇతి భావః-కవిరేవ వక్ష్యతి-సంభోగాంతే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానామితి- శిప్రానామ తత్రత్యా కాచిన్నదీ తస్యాః- వాతః శిప్రావాతః శిప్రాగ్రహణం శైత్యద్యోతనార్థం- ప్రార్థనా సురతయాచ్ఞా తత్ర చాటూని కరోతీతి తథోక్తః-పునస్సురతార్థం ప్రియవచనప్రయోక్తేత్యర్థః॥ వ్యా॥ కమేణ్యాస్పృత్యనః- ప్రియతమో వల్లభ ఇవ స్త్రీణాం సురతగ్లానిం పూర్వరతిఖేదం-హరతి నుదతి చాటూక్తిభిర్విస్మృతపూర్వరతిఖేదాః స్త్రియః పునరపి ప్రియతమప్రార్థనాం సఫలయంతీతి భావః- ప్రార్థనాచాటుకారః ఖండితనాయికానునేతేతి వ్యాఖ్యానే సురతగ్లానిహరణమేవ న సంభవతి తస్యాః పూర్వం సురతాభావాత్-పశ్చాత్తన సురతగ్లానిహరణం తు నేదానీం తన్నకోపశమనార్థచాటువచనసాధ్యమిత్యుపేక్ష్యైవోచితా వివేకినాం॥ శ్లో॥ జ్ఞాతేన్యాసంగవిక్లృప్తే ఖండితేర్ష్యాకషాయితే ఇతి దశరూపకే॥ ౩౩ ॥ ఇతః పరం ప్రక్షిప్తమపి శ్లోకత్రయం వ్యాఖ్యాయతే॥ హారానితి॥ యస్యాం విశాలాయాం - కోటిశః విపణిషు పణ్యవీథికాసు॥ ని॥ విపణిః పణ్యవీథికాసు॥ ని॥ విపణిః పణ్యవీథికేత్యమరః- రచితాన్ ప్రసారితాన్-ఇదం చ విశేషణం యథాలింగం సర్వత్ర సంబధ్యతే- తారాన్-శుద్ధాన్॥ ని॥ తారో ముక్తాదిసంశుద్ధౌ నక్షత్రే శుద్ధమౌక్తికే ఇతి విశ్వః-తరలఘుటికాన్ మధ్యమణిభూతమహారత్నాన్। ని॥ తరలో హారమధ్యగ ఇత్యమరః॥ ని॥ పిండేషు సౌమ్యహారత్వే ఘుటికా బద్ధపారద ఇతి శబ్దార్ణవే-హారాన్ ముక్తావలీః-తథా కోటిశః శంఖాన్ కంబూంశ్చ శుక్తీః ముక్తాస్ఫోటాంశ్చ శంఖశుక్తీః ॥ ని ॥ ముక్తాస్ఫోట స్త్రియాం శుక్తిశ్శంఖస్స్యాత్ కంబురస్త్రియామిత్యమరః - ఘాసః బాలతృణం ॥ ని ॥ శష్పం బాలతృణం ఘాస

దత్రైతస్యైవ రాజ్ఞః। అత్రోద్భ్రాంతః కిల నలగిరిః స్తంభముత్పాట్య దర్పాది
త్యాగంతూన్రమయతి జనో యత్ర బంధూనభిజ్ఞః॥ ౩౪॥ పత్రశ్యామా దినకర
హయస్పర్ధినో యత్ర వాహాః శైలోదగ్రాస్త్వమివ కరిణో వృష్టిమంతః ప్రభే
దాత్। యోధాగ్రణ్యః ప్రతిదశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః ప్రత్యాదిష్టాభర
ణరుచయశ్చంద్రహాసవ్రణాంకైః॥ ౩౫॥ జాలోద్గీర్ణైరుపచితవపుః కేశసం
స్కారధూపైర్బంధుప్రీత్యా భవనశిఖిభిర్దత్తనృత్తోపహారః। హర్మ్యేష్వ
స్యాః కుసుమసురభిష్వధ్వఖేదం నయేథాః లక్ష్మీం పశ్యన్ లలితవనితాపాదరా

ఇత్యమరః - తద్వచ్ఛ్యామాన్ - ఉన్మయూఖాన్ - రోచిష్ణూన్ ఉద్గతరశ్మీన్
మరకతాన్ - మరకతమణీన్ గారుత్మతాన్ - తథా విద్రుమాణాం భంగాన్
ప్రవాళఖండాంశ్చ - దృష్ట్వా - సలిలనిధయః సముద్రాః తోయమాత్రశేషాః
యేషాం తే తథోక్తాః - సంలక్ష్యంతే ధ్యానుమీయంత ఇత్యర్థః రత్నాకరాద
త్యతిరిచ్యతే రత్నాదిసర్వసంపద్భూరియమితి భావః। ౩౩॥ ప్రద్యోతస్యేతి॥ అ
త్రప్రదేశే - వత్సరాజో వత్సదేశాధీశ్వర ఉదయనః - ప్రద్యోతస్య ప్రద్యోతనా
మ్న ఉజ్జయినీనాయకస్య రాజ్ఞః ప్రియదుహితరం వాసవదత్తాం - జహ్రే జహా
ర - అత్రస్థలే - తస్యైవ రాజ్ఞః - ప్రద్యోతస్యైవ - హైమం సౌవర్ణం తాళద్రు
మవనమభూత్ - అత్ర నలగిరిర్నామేంద్రదత్తస్తదీయో గజః - దర్పాన్మదా
త్ - స్తంభమాలానం - ఉత్పాట్య ఉద్ధృత్య ఉద్భ్రాంత - ఉత్ప్లుత్య భ్రమణం
కృతవాన్ - కిల ఇతీత్థంభూతాభిః - కథాభిరిత్యర్థః అభిజ్ఞః పూర్వకథాకోవి
దో జనః - ఆగంతూన్ దేశాంతరాదాగతాన్। సూ॥ [illegible]
ధికస్తు ప్రత్యయః బంధూన్ యత్ర విశాలాయాం రమయతి నోదయతి అతి
భావికాలంకారః - తదుక్తం॥ శ్లో॥ అతీతానాగతే యత్ర ప్రత్యక్షత్వేన లక్ష్యతే।
ఆశ్చర్యాద్భుతార్థకథనాద్భావికం తదుదాహృతమితి॥ ౩౪॥ పత్రేతి॥ హే మే
ఘ - యత్ర విశాలాయాం - వాహాః హయాః - పత్రశ్యామాః పలాశవర్ణాః - అత
ఏవ - దినకరహయస్పర్ధినః వర్ణతో వేగతశ్చ సూర్యాశ్వకల్పాః - తథా - శై
లోదగ్రాః - శైలవదున్నతాః కరిణః గజాః ప్రభేదాన్మదస్రావాద్ధేతోః - త్వమివ
వృష్టిమంతః - అగ్రం నయంతీత్యగ్రణ్యః॥ సూ॥ సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్॥
వ్యా॥ అగ్రగామిషు భ్యాం నయతేరితి ణత్వం యోధాగ్రణ్యో భటశ్రేష్ఠాః - సం
యుగే యుద్ధే ప్రతిదశముఖమభిరావణం - తస్థివాంసః స్థితవంతః - అత ఏవ
చంద్రహాసవ్రణాంకైః రావణాసిక్షతాన్యేవ అంకాశ్చిహ్నాని తైః॥ ని॥ చంద్రహాసో
రావణాసింసిమూత్రేపి చకృచిదితి శాశ్వతః - ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయః ప్రతి
షిద్ధభూషణకాంతయః - అస్త్రప్రహారావవీరాణాం ఆభరణానీతి భావః - అ

గాంకితేషు॥ ౩౭ ॥ భర్తుః కంఠచ్ఛవిరితి గణైస్సాదరం వీక్ష్యమాణః పుణ్యం
యాయాస్త్రిభువనగురోర్ధామ చండీశ్వరస్య। ధూతోద్యానం కువలయర
జోగంధిభిర్గంధవత్యాస్తోయక్రీడానిరతయువతిస్నానతిక్తైర్మరుద్భిః. ౩౮॥
అప్యన్యస్మిన్ జలధర మహాకాలమాసాద్య కాలే స్థాతవ్యం తేన నయనవిషయం

త్రాపి భావికాలంకారః॥ ౩౬॥ జాలేతి॥ జాలోద్గీర్ణైః గవాక్షమార్గనిర్గ
తైః॥ ని॥ జాలం గవాక్ష ఆనాయే క్షారకే కేశపక్షే గణ ఇతి యాదవః- కేశసంస్కా
రస్య ధూపైః కేశవాసనాద్రవ్యైః గంధద్రవ్యధూపైరిత్యర్థః- అత్ర సంస్కార
ధూపయోస్తాదర్థ్యేపి యూపదార్వాదివత్ ప్రకృతివికారత్వాభావాదశ్వ
ఘాసాదివత్ షష్ఠీసమాసః- న చతుర్థీసమాసః- ఉపచితవపుః పరిపుష్టశరీ
రః- తథా బంధుబంధురితి రాప్రీత్యా భవనశిఖిభిర్గృహమయూరైః - దత్త
నృత్తోపహారః-దత్తో నృత్తమేవ ఉపహార ఉపాయనం యస్మై స తథోక్తః॥ ని॥
ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదేత్యమరః- కుసుమైస్సురభిషు సు
గంధిషు- లలితవనితాః సుందరస్త్రియః॥ ని॥ లలితం త్రిషు సుందరమితి శబ్దా
ర్ణవే- తాసాం పాదరాగేణ చరణలాక్షారసేన- అంకితేషు చిహ్నితేషు- హ
ర్మ్యేషు అస్యా ఉజ్జయిన్యాః- లక్ష్మీం పశ్యన్-అధ్వనా అధ్వగమనేన - ఖేదం అధ్వ
శ్రమం నయేథాః అపనయ॥౩౭॥ భర్తురితి॥ భర్తుః - స్వామినో నీలకంఠస్య భ
గవతః - కంఠస్యేవ ఛవిర్యస్య కంఠచ్ఛవిరితి హేతోః - గణైః ప్రమథైః ॥ ని ॥ గ
ణాస్తు గణనాయాం స్యాద్గణే శ్రేప్రమథేపి చేతి శబ్దార్ణవే- సాదరం యథా తథా
వీక్ష్యమాణస్సన్ ప్రియవస్తుసాదృశ్యాదపి ప్రియత్వం భవేదితి భావః - త్రయా
ణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనం ॥ సూ॥ తద్ధితార్థేత్యాదిసమాసః॥
వ్యా॥ పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇతి స్త్రీలింగప్రతిషేధః-త్రిభువనస్య
గురోః త్రైలోక్యనాథస్య - చండీశ్వరస్య కాత్యాయనీవల్లభస్య - పుణ్యం పా
వనం - ధామ మహాకాలాఖ్యం తత్రత్యం స్థానం-యాయాః గచ్ఛేః ॥ వ్యా॥ విధ్య
ర్థే లిఙ్ - శ్రేయస్కరత్వాత్సర్వథా గంతవ్యమిత్యర్థః॥ ఉక్తం చ స్కాందే॥ శ్లో॥
ఆకాశే తారకాలింగం పాతాలే హాటకేశ్వరం। మర్త్యలోకే మహాకాలం దృ
ష్ట్వా ముక్తిమవాప్నుయాదితి-న కేవలం ముక్తిస్థానమిదం కిం తు విలాసస్థానమపీ
త్యాహ ధూతేతి కువలయరజోగంధిభిరుత్పలపరాగగంధవద్భిః తోయక్రీడా
సు జలవిహారేషు-నిరతానాం ఆసక్తానాం- యువతీనాం స్నానం స్నాంత్యనే
నేతి స్నానం స్నానీయం చందనాది, కరణే ల్యుట్॥ ని॥ స్నానీయేభిషవే స్నా
నమితి యాదవః, తేన తిక్తైస్సుగంధిభిః॥ ని॥ కటుతిక్తకషాయాస్తు సౌరభ్యేపి
ప్రకీర్తితా ఇతి హలాయుధః॥ సౌగంధ్యాతిశయార్థం విశేషణద్వయం,

యావదత్యేతి భానుః । కుర్వన్ సంధ్యాబలిపటహతాం శూలినశ్శ్లాఘనీయా-
మామంద్రాణాం ఫలమవికలం లప్స్యసే గర్జితానాం॥ ౩౭ ॥ పాదన్యాసక్వ-
ణితరశనాస్తత్ర లీలావధూతైరత్నచ్ఛాయాఖచితవలిభిశ్చామరైః క్లాంతహ-
స్తాః। వేశ్యాస్త్వత్తో నఖపదసుఖాన్ ప్రాప్య వర్షాగ్రబిందూనామోక్ష్యం-
తే త్వయి మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్ కటాక్షాన్॥ ౩౮ ॥ పశ్చాదుచ్చైర్భుజత

గంధవత్యా నామ నద్యాస్తత్ర ... యాః మరుద్భిః- ధూతోద్యానం కంపితా-
క్రీడమితి ధామ్నో విశేషణం॥ ని ॥ పుమానాక్రీడ ఉద్యానమిత్యమరః॥ ౩౬॥
అపీతి॥ హే జలధర- మహాకాళం నామ పూర్వోక్తం చండీశస్థానం- అన్యస్మిన్-
కాలే సంధ్యావ్యతిరిక్తకాలే- ఆసాద్య ప్రాప్యాపి- కాలే స్థాతవ్యం - త్వయా
స్థాతవ్యమిత్యర్థః॥ సూ॥ కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ- యావద్యావతా కా-
లేన- భానుస్సూర్యః- నయనవిషయం దృష్టిపథం- అత్యేతి అతిక్రామతి- అస్త-
మయాన్నే స్థాతవ్యమిత్యర్థః- యావదిత్యవధ్యర్థే॥ ని॥ యావత్తావచ్చ సా-
కల్యేవధౌ మానేవధారణ ఇత్యమరః- కిమర్థమత ఆహ కుర్వన్నితి - శ్లాఘనీ-
యాం ప్రశస్యాం- శూలినః శివస్య- సంధ్యాయాం బలిః పూజా- తత్ర పటహ-
తాం ఢక్కావాద్యతాం- కుర్వన్ సంపాదయన్॥ ని ॥ స్యాద్యశఃపటహో ఢ-
క్కేత్యమరః- ఆమంద్రాణాం ఈషద్గంభీరాణాం- గర్జితానాం అవికలమఖం-
డం ఫలం- లప్స్యసే ప్రాప్స్యసి॥ వ్యా॥ లభేః కర్తరి ల్రుట్ ॥ మహాకాళనాథ-
బలిపటహత్వేన వినియోగాత్తే గర్జితానాం సాఫల్యం స్యాదిత్యర్థః॥ ౩౭॥
పాదేతి॥ తత్ర సంధ్యాబలౌ- పాదన్యాసైః నృత్తైః క్వణితా రణితా రశనా
యాసాం తాః తథోక్తాః వ్యా॥ క్వణితేరకర్మకత్వాత్ గత్యర్థాకర్మకే-
త్యాదినా కర్తరి క్తః లీలయా విలాసేన అవధూతైః- కంపితైః రత్నానాం కం-
కణమణీనాం ఛాయయా కాంత్యా ఖచితా రూషితా వళయః చామరదండా
యేషాం తైః॥ ని॥ వళిశ్చామరదండే చ జరావిశ్లథచర్మణీతి విశ్వప్రకాశః। చా-
మరైర్వాలవ్యజనైః- క్లాంతహస్తాః ఏతేన దేశికనృత్తం సూచితం- తదుక్తం సం-
గీతసర్వస్వే॥ శ్లో॥ ఖడ్గకందుకవస్త్రాదిదండికాచామరస్రజః। వీణాదిధృత్వ
యత్కుర్యున్నృత్తం తద్దేశికం భవేదితి- వేశ్యాః మహాకాళనాథముపనృత్యం-
త్యో గణికాః- త్వత్తః నఖపదేషు నఖక్షతేషు- సుఖాన్ సుఖకరాన్॥ వ్యా॥ సు-
ఖశబ్దాత్ తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్ పచాద్యచ్ - యద్వా - సుఖాన్ సుఖహే-
తూన్। ని॥ సుఖహేతౌ సుఖే సుఖమితి శబ్దార్ణవే . వర్షస్యాగ్రబిందూన్
ప్రథమబిందూన్ ప్రాప్య - త్వయి మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్ - కటాక్షాన్ అపాం-
గాన్- ఆమోక్ష్యంతే- పరైరుపకృతాస్సంతః సద్యః ప్రత్యుపకుర్వంతీతి భా-

రువనం మండలేనాభిలీనస్సాంధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః। నృత్తారంభే హర పశుపతేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం శాంతోద్వేగ స్తిమితనయ నం దృష్టభక్తిర్భవాన్యాః॥ ౩౬॥ గచ్ఛంతీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం రుద్ధాలోకే నరపతిపథే సూచిభేద్యైస్తమోభిః। సౌదామిన్యా కన

షః- కామినీదర్శనీయత్వలక్షణ శివోపాసనాఫలం సద్యోలభస్వేతి ఇతి ధ్వనిః॥ ౩౦॥ పశ్చాదితి॥ పశ్చాత్సంధ్యాబల్యనంతరం- పశుపతేశ్శివస్య- నృత్తారంభే తాండవారంభే ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం ప్రత్యగ్రజపాకుసుమారుణం సంధ్యాయాంభవం సాంధ్యం- తేజః- దధానః- ఉచ్చైరున్నతం భుజా ఏవ తరవ స్తేషాం వనం- మండలేన మండలాకారేణ- అభిలీనః అభితో వ్యాప్తస్సన్॥ వ్యా॥ కర్తరి క్తః- భవాన్యా భవస్య పత్న్యా॥ సూ॥ ఇంద్రవరుణ భవేత్యాదినా జీప్- ఆనుగాగమశ్చ- శాంతః ఉద్వేగః గజాజినదర్శన భయం యస్య స్తే అత ఏవ స్తిమితే నిశ్చలే నయనే యస్మిన్ కర్మణి తత్॥ ని॥ ఉద్వేగ స్తిమితక్లేశే- భయే ఽంబరగామినీతి శబ్దార్ణవే- భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః॥ వ్యా॥ భజేః- భావార్థే క్తిన్ప్రత్యయః దృష్టం దృష్టా నాభక్తిర్యస్యస దృష్టభక్తిస్సన్ పశుప తేః- ఆర్ద్రం- శోణితేనార్ద్రం యన్నాగాజినం గజచర్మ॥ ని॥ అజినంచ ర్మకృత్తిస్స్త్రీత్యమరః- తత్రేచ్ఛాం హరనివర్తనీయత్వమేవ తత్ స్థానే భవే త్యర్థః- గజాసురమర్దనానంతరం భగవాంస్తదీయ మార్ద్రాజినం భుజమండలే బిభ్రత్తాండవం చకారేతి ప్రసిద్ధిః॥ వ్యా॥ దృష్టభక్తిరితి కథం రూప సిద్ధిః- దృష్టశబ్దస్య- స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావస్య దుర్వచనత్వా త్కుతః అప్రియాదిష్వితి నిషేధాత్- భక్తిశబ్దస్య చ ప్రియాదిపాఠాదితి- తచ్చోద్యం- దృఢభక్తిశబ్ద మాశ్రిత్య ప్రతివిహితం గణవ్యాఖ్యానే - దృఢం భక్తి ర్యస్యేతి నపుంసకం పూర్వపద మదార్ఢ్యనివృత్తిమాత్రపరే దృఢశబ్దే లింగవి శేషస్యానుపకారకత్వాత్ స్త్రీత్వమవివక్షితమితి- భోజరాజస్తు భక్త్యా కర్మ సాధనాయా మిత్యనేన భజ్యతే సేవ్యత ఇతి కర్మార్థత్వే భవానీభక్తిరిత్యాది భవతి భావసాధనాయాం తు స్థిరభక్తిర్భవాన్యా ఇత్యాది భవతీత్యాహేతి తత్ చేతస్యస్యాగ్నివేచితమస్మాభిః రఘువంశసంజీవన్యాం॥ శ్లో॥ దృఢభక్తిరితి జ్యేష్ఠే ఇత్యత్ర తత్సమాత్ దృష్టభక్తిరిత్యత్రాపి మతభేదేన పూర్వపదస్య స్త్రీత్వేన పుంసకత్వే చ రూపసిద్ధిరస్తీతి స్థితం॥ ౩౬॥ ఇత్థం మహాకాళనాథసేవాప్రకార మభిధాయ పునః నగరసంచారమేవాహ॥ గచ్ఛంతీనామితి॥ తత్రోజ్జయిన్యాం నక్తం రాత్రౌ- రమణవసతిం ప్రియభవనం ప్రతి॥ ని॥ వసతీ రాత్రౌ వేశ్మని స్యాదిత్య మరః గచ్ఛంతీనాం యోషితామభిసారికాణామిత్యర్థః - సూచిభేద్యైరతి

కనికషస్నిగ్ధయా దర్శయోర్వీం తోయోత్సర్గస్తనితముఖరో మాస్మభూ-
ర్విక్లబాస్తాః ॥ ౪౨ ॥ తాం కస్యాంచిద్భవనవలభౌ సుప్తపారావతాయాం నీ-
త్వా రాత్రిం చిరవిలసనాత్ఖిన్నవిద్యుత్కలత్రః । సూర్యే దృష్టే పునరపి భవాన్వా-
హయేదధ్వశేషం మందాయంతే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః ॥
౪౩ ॥ తస్మిన్కాలే నయనసలిలం యోషితాం ఖండితానాం శాంతిం నేయం ప్రణ-

---

సాంద్రై)రిత్యర్థః తమోభిః- రుద్ధాలోకే నిరుద్ధదృష్టిసారే నరపతిపథే రా-
జమార్గే కనకస్య నికషః నికష్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా నికషోపలగతరేఖా - తద్వ-
త్స్నిగ్ధం తేజో యస్యాస్తయా । ని॥ త్రిషు స్నిగ్ధం తు మసృణే సాంద్రే క్లీబం తు తే-
జసీతి శబ్దార్ణవే- సుదామ్నా అద్రిణా ఏకదిక్ సౌదామనీ విద్యుత్ ॥ వ్యా ॥ తే-
నైకదిగిత్యణ్-తయోర్వీం మార్గం దర్శయ- కించ - తోయోత్సర్గస్తనితా-
భ్యాం వృష్టిగర్జితాభ్యాం ముఖరః శబ్దాయమానః- మాస్మభూః - కుతః తాః
యోషితః విక్లబాః భీరవః- తతో న వృష్టిగర్జనే కార్యే ఇత్యర్థః ॥ వ్యా ॥ నా-
త్ర తోయోత్సర్గే స్తనితమితి విగ్రహః - విశిష్టస్యైవ కేవలస్తనితస్యాపసిద్ధ-
త్వాత్ న చ ద్వంద్వపక్షే అల్పాచ్తరమితి పూర్వనిపాతశాస్త్రవిరోధః । సూ॥
లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇత్యత్ర సూత్రే విపరీతనిర్దేశేన పూర్వనిపాత-
శాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాదితి ॥ ౪౨ ॥ తామితి ॥ చిరం విలసనాత్ స్ఫురణాచ్చ
ఖిన్నం విద్యుదేవ కళత్రం యస్య సః- భవాన్- సుప్తాః పారావతాః కలరవాః యస్యాం
తస్యాం వివిక్తాయామిత్యర్థః ॥ ని॥ పారావతః కలరవ ఇత్యమరః- జనసంచా-
రస్త్రాసభావిత ఏవేతి భావః- కస్యాంచిద్భవనస్య వలభౌ ఆచ్ఛాదనే ఉపరి-
భాగ ఇత్యర్థః ॥ ని॥ ఆచ్ఛాదనం స్యాద్వలభీ గృహాణామితి హలాయుధః- తాం
రాత్రిం నీత్వా సూర్యే దృష్టే ఉదితే సతీత్యర్థః పునరపి అధ్వశేషం మార్గశే-
షం వాహయేత్- గమయేత్ తథాహి - సుహృదాం మిత్రాణాం అభ్యుపే-
తాః అంగీకృతాః అర్థస్య ప్రయోజనస్య కృత్యాః క్రియా యైస్తే - అభ్యుపేత-
సుహృదర్థా ఇత్యర్థః ॥ వ్యా॥ సాపేక్షత్వేపి గమకత్వాత్సమాసః ॥ ని ॥ కృ-
త్యా క్రియా దేవతయోస్త్రిషు కార్యే కుపితే త్రిష్వితి యాదవః ॥ వా ॥ కృఞశ్చేతి చ-
కారాత్ క్యప్-నను ధదామాం తే ఖలు న మందా భవంతి హి న విలంబంత ఇత్యర్థః ॥
సూ॥ లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్ ఇతి క్యష్ వా క్యష ఇత్యాత్మనేపదం ॥ ౪౩ ॥ త-
స్మిన్నితి- తస్మిన్కాలే పూర్వోక్తసూర్యోదయకాలే ప్రణయిభిః ప్రియతమైః
ఖండితానాం యోషితాం నాయికావిశేషాణాం । శ్లో॥ జ్ఞాతేన్యాసంగవికృ-
తే ఖండితేర్ష్యాకషాయితేతి దశరూపకే నయనసలిలం శాంతిం నేయం నేత-
వ్యం ॥ వ్యా । నను తేర్ద్వికర్మకత్వం అతో హేతోః భానోర్వర్త్మని మా గాం

ప్రథమస్సర్గః

కమలాకర

అధిరత్నోపత్యం భానో స్త్వద్యాత్ము । పారిశేయాసఃం [illegible]నాత్సోపిహా
త్పూర్ణం నళిన్యాః ప్రత్యావృత్త స్త్వయి రరుధి స్యాదనల్పాభ్యసూయః॥ ౪౪॥ గం
భీరాయాః పయసి సరితశ్చేతసీవ ప్రసన్నే ఛాయాత్మాపి ప్రకృతి సుభగోలప్స్యతే
తే ప్రవేశం। తస్మాదస్యాః కుముదవిశదాన్యర్హసి త్వం న ధైర్యాన్మోఘీకర్తుం
చటులశఫరోద్వర్తన ప్రేక్షితాని॥ ౪౫॥ తస్యాః కించిత్కరధృతమివ ప్రాప్త

ఆనుశీఘ్రం త్యజ తస్యావరణం మాభూరితి భావః విపత్తౌ అనిష్టమాహ స్వాపి
భానుః నళిన్యం బుజాన్యస్యాస్సంతీతి నళినీ పద్మినీ నీ॥ తృణేం బుజేన శంనాతు
రాజ్ఞినా శేతున స్త్రియామితి శబ్దార్ణవే తస్యాః స్వకాంతాయాః కమలం
స్వకుసుమమేవ వదనం తస్మాత్ పారిశేయం హిమమేవ అస్రం మక్షు హర్తుం
శమయితుం ప్రత్యావృత్తః ప్రత్యాగతః నళిన్యాశ్చ భర్తుః భానోః కాశాం
తరేవ ళిత్యంతర గమనాత్ఖండితాత్వమిత్యాశయః అతస్త్వయి కరాన్ కరా
రుణద్ధితి రరుత్॥ వ్యా॥ క్విప్। తస్మిన్ కరం రుధి సతి హస్తరోధిని సతి చగ
ష్యతే॥ ని॥ బలిహస్తాంశవః కరా ఇత్యమరః అనల్పా అభ్యసూయా యస్యాః
అనల్పాభ్యసూయః అధికవిద్వేషః స్యాత్ పారియోజచ్ఛ విఘాతో ద్వే
షాయ విశేషతశ్చ కామినామితి భావః కించ। శ్లో॥ బ్రహ్మాణమపి మీశానం
విష్ణుం వా ద్వేష్టి యో నరః। శ్రేయాంసి తస్య నశ్యంతి నరకశ్చ భవేద్ధ్రువమితి
నిషిద్ధాచార్యహాని శ్చేతి ధ్వనిః॥ ౪౪॥ గంభీరాయా ఇతి॥ గంభీరాయా నామ
సరితః ఉదత్తాయా నాయికాయాశ్చేతి చధ్వన్యతే ప్రసన్నే అనురక్తత్వా
ద్దోషరహితే చేతసీవ ప్రసన్నే నిర్మలే పయసి ప్రకృత్యా స్వభావేన
సుభగః సుందరః॥ ని॥ సుందరేధిక భాగ్యాంశే దుర్దినే తరవాసరే తురీ
యాంశే శివశక్త్యోస్సుభగ ఇతి శబ్దార్ణవే తే తవ ఛాయా చా
సౌ ఆత్మాచ ఛాయాత్మాపి ప్రతిబింబ శరీరం వా ప్రవేశం
లప్స్యతే సాక్షాత్ప్రవేశమసిచ్ఛోరపీతి భావః తస్మాచ్ఛాయా ద్వారాపి ప్ర
వేశస్య అవశ్యంభావిత్వాత్ అస్యాః గంభీరాయాః కుముదవిశదాని
చటులానిశీఘ్రాణి శఫరాణాం మీనానాం ఉద్వర్తనాని ఉల్లుంఠనాన్యేవ ప్రేక్షి
తాన్యవలోకనాని॥ ని॥ వాక్యవచ్చటులం శీఘ్రమితి విశ్వః ఏతచ్చేవ గంభీ
రాయా అనురాగలింగం త్వం ధైర్యాత్ ధార్ష్ట్యాత్ ధార్ష్ట్యాదితియావత్
మోఘీకర్తుం విఫలీకర్తుం నార్హసి నాసురక్తా స్త్రీ విప్రలబ్ధవ్యేత్యర్థః ధూ
తలక్షణంతు॥ శ్లో॥ క్లిశ్నాతి నిత్యం దయితా మంకమారోప్య సుందరః । అ
త్యంతరక్తాం యత్నేన యో ధూర్తస్స విముంచతీతి॥ ౪౫॥ తస్యా ఇతి॥ హేమస
రిత్ప్రాప్తావానీర శాఖా వేతసశాఖా యేన తత్తథోక్తం అతఏవ కించిదీషత్

వానీరశాఖం హృత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోధోనితంబం । ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లంబమానస్య భావి జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః ॥ ౪౬ ॥ త్వన్నిష్యందోచ్ఛ్వసితవసుధాగంధసంపర్కరమ్యస్స్రోతోరంధ్రధ్వనితసుభగం దంతిభిః పీయమానః । నీచైర్వాస్యత్యుపజిగమిషోర్దేవపూర్వం గిరిం తే శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుంబరాణాం ॥ ౪౭ ॥ తత్ర

కరధృతం హస్తావలంబితమివస్థితం - ముక్తస్త్యక్తో రోధస్సటమేవ నితంబః కటిస్థలం యేన తత్తథోక్తం ॥ ని ॥ నితంబః పశ్చిమశ్రోణిభాగే కటకే తటకటీ యోరపిః - నీలం కృష్ణవర్ణం - తస్యాః గంభీరాయాః సరితః సలిలమేవ వసనం నీలాంబరధారణం విరహతాపనివారణమితి ప్రసిద్ధిః - హృత్వా అపనీయ - లంబమానస్య పీతసలిలభారాత్ - లంబమానస్య - అన్యత్ర జఘనారూఢస్య చ - తే తవ - ప్రస్థానం ప్రయాణం - కథమపి కృచ్ఛ్రేణ భావి - కృచ్ఛ్రోహ్వపి హేతుమాహ - జ్ఞాతేతి - జ్ఞాతాస్వాదః అనుభూతరసః పురుషః వివృతం ప్రకటితం జఘనం కటిః తత్పూర్వభాగో యయా స్యాస్తాం ॥ ని ॥ జఘనం స్యాత్కటేః పూర్వశ్రోణిభాగాపరాంశయోరితి భావః - విహాతుం త్యక్తుం సమర్థః శక్తః - కోపి న శక్త ఇత్యర్థః ॥ ౪౬ ॥ త్వన్నిష్యందేతి । తవ నిష్యందేన వృష్ట్యా ఉచ్ఛ్వసితాయా ఉద్బృంహితాయా వసుధాయాః భూమేః గంధస్య సంపర్కేణ రమ్యః సురభిరిత్యర్థః - స్రోతశ్శబ్దేనేంద్రియవాచినా త్రత ద్వారా ఘ్రాణం లక్ష్యతే ॥ ని ॥ స్రోతోంబువేగేంద్రియయోరితి విశ్వః - స్రోతోరంధ్రేషు నాసారంధ్రేషు యద్ధ్వనితం శబ్దః తేన సుభగం యథా భవతి తథా - దంతిభిః గజైః - పీయమానః వసుధాగంధలోభాదాఘ్రాయమాణ ఇత్యర్థః - అనేన మాంద్యముచ్యతే - కాననేషు వనేషు ఉదుంబరాణాం జంతుఫలానాం ॥ ని ॥ ఉదుంబరే జంతుఫలో యజ్ఞాంగో హేమదుగ్ధక ఇత్యమరః - పరిణమయితా పరిపాచయితా । సూ । మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః - శీతో వాతః - దేవపూర్వం గిరిం - దేవగిరిమిత్యర్థః - ఉపజిగమిషోః ఉపగంతుమిచ్ఛోః ॥ వ్యా । గమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః - తే తవ - నీచైః శనైః - వాస్యతి - త్వాం వీజయిష్యతీత్యర్థః - సంబంధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ - దేవపూర్వం గిరిమిత్యత్ర దేవశబ్దపూర్వత్వం గిరిశబ్దస్యైవ న తు సంజ్ఞినస్తస్యార్థస్యేతి సంజ్ఞాయాస్సంజ్ఞిత్వాభావాదవాచ్యవచనం దోషమాహురాలంకారికాః తదుక్తమేకావళ్యాం ॥ శ్లో ॥ యదవాచ్యస్య వచనమవాచ్యవచనం హి తదితి సమాధానం తు దేవశబ్దవిశేషితేన గిరిశబ్దేన శబ్దపరేణార్థో మేఘోపగమనయోగ్యో దేవగిరిః లక్ష్యత ఇతి కథంచిత్సమాధేయం ॥ ౪౭ ॥ తత్రేతి - తత్ర దేవగిరౌ నియతావసతిం

స్కందం నియతవసతిం పుష్పమేఘీకృతాత్మా పుష్పాసారైః స్నపయతు భవాన్ వ్యోమగంగాజలార్ద్రైః । రక్షాహేతోర్నవశశిభృతా వాసవీనాం చమూనామత్యాదిత్యం హుతవహముఖే సంభృతం తద్ధి తేజః ॥ ౪౨ ॥ జ్యోతిర్లేఖావలయి గలితం యస్య బర్హం భవానీ పుత్రప్రేమ్ణా కువలయదళప్రాపి

ర్ణ్యస్యతం- నిత్యసన్నిహితమిత్యర్థః- పురా కిల తారకాద్యసురవిజయసంతుష్టసురప్రార్థనావశాద్భక్తార్తిభంజనః భగవాన్ భవానీనందనః స్కందో నిత్యమహంసహశివాభ్యాంవసామీత్యుక్త్వాత్ర నివసతీతి ప్రసిద్ధిః - స్కందంకుమారస్వామినం- పుష్పాణాం మేఘః పుష్పమేఘః - పుష్పమేఘీకృతాత్మా కామరూపత్వాత్పుష్పవర్షకమేఘీకృతవిగ్రహస్సన్ - వ్యోమగంగాజలార్ద్రైః- పుష్పాసారైః పుష్పవర్షైః॥ ని॥ ధారాసంపాత ఆసార ఇత్యమరః- భవాన్- స్వయమేవ- స్నపయతు అభిషించతు - స్వయంపూజాయా ఉత్తమత్వాదితి భావః . తథా చ శంభురహస్యే॥ శ్లో॥ స్వయం యజతి చేద్దేవముత్తమా సోదరాత్మజైః- మధ్యమా యా యజమెద్భృత్యైరధమా యాజనక్రియేతి - స్కందస్య పూజ్యత్వసమర్థకమర్థాంతరం న్యస్యతి- రక్షేతి- తత్ సభగవాన్ స్కంద ఇత్యర్థః విధేయప్రాధాన్యాన్నపుంసకత్వనిర్దేశః- వాసవస్యేమా వాసవ్యః॥ సూ॥ తస్యేదమిత్యణ్- తాసాం వాసవీనామైంద్రీణాం - చమూనాం సేనానాం రక్షైవ హేతుః రక్షాహేతుః తస్యరక్షాహేతోః - రక్షాకారణేన రక్షార్థమిత్యర్థః॥ సూ॥ షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ- నవశశిభృతా చంద్రశేఖరేణ భగవతా- వహతీతి వహః॥ సూ॥ పచాద్యచ్ - హుతస్య వహో హుతవహః వహ్నిః- తస్య ముఖే- సంభృతం సంచితం- ఆదిత్యమతిక్రాంతమత్యాదిత్యం॥ సూ॥ అత్యాదయః- క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయేతి ద్వితీయా సమాసః- తేజోహి- సాక్షాద్భగవతో హరస్యైవేదం మూర్త్యంతరమిత్యర్థః- అతః పూజ్య ఇతి భావః- ముఖగ్రహణం శుచిత్వసూచనార్థం - తదుక్తం శంభురహస్యే॥ శ్లో॥ గవాం పశ్చాద్ద్విజస్యాంఘ్రిం యోగినాం హృత్కరే ద్వచః- పరం శుచితమం విద్యాన్ముఖం స్త్రీవహ్నివాజినామితి । ౪౨ । జ్యోతిరితి ॥ జ్యోతిషాం తేజసాం లేఖా రాజయః తాసాం వలయః మండలమస్యాస్తీతి జ్యోతిర్లేఖావలయి- గలితం భ్రష్టం- న తు లౌల్యాత్- స్వయం ఛిన్నమిత్యర్థః- యస్య మయూరస్య బర్హం పిచ్ఛం ॥ ని ॥ పింఛబర్హే నపుంసక ఇత్యమరః - భవానీ గౌరీ- పుత్రప్రేమ్ణా పుత్రస్నేహేన కువలయస్య దళం పత్రం తత్ప్రాపి తద్యోగియథా తథా- కర్ణే కరోతి- దళేన సహ ధారయతీత్యర్థః యద్వా దళప్రాపి దళభాజి దళాహే కర్ణే కరోతి॥ వ్యా॥ ల్యబంతాత్సప్తమీ - దళం పరి

కర్ణేకరోతి। ధౌతాపాంగం హరశశిరుచా పావకేస్తం మయూరం పశ్చాదద్రిగ్రహణగురుభిర్గర్జితైర్నర్తయేథాః ॥ ౪౫ ॥ ఆరాధ్యైనం శరవణభవం దేవముల్లంఘితాధ్వా సిద్ధద్వంద్వైర్జలకణభయాద్వీణిభిర్ముక్తమార్గః। వ్యాలంబేథాస్సురభితనయాలంభజాం మానయిష్యన్ స్రోతోమూర్త్యా భువిప

హృత్యతత్స్థానే కర్ణే బర్హం ధత్త ఇత్యర్థః। నాథస్తు - కువలయదళక్షేపేతి పాఠక్షేపానిందాపహరణం చేతి - హరశశిరుచా హరశిరశ్చంద్రికయా - ధౌతాపాంగం స్వతోపి శౌక్ల్యాదపి ధవళీతనేత్రాంతం॥ ని॥ అపాంగౌ నేత్రయోరంతావిత్యమరః పావకస్యాగ్నే రపత్యం పావకిః ॥ సూ॥ అత ఇఞితి ఇఞ్ప్రత్యయః తస్య పావకేః సుబ్రహ్మణ్యస్య - తం పూర్వోక్తమయూరం - పశ్చాత్పుష్పవర్షాభిషేచనానంతరం - అద్రేర్దేవగిరేః కుహరగ్రహణేన గుహాసంక్రమేణ గురుభిః ప్రతిధ్వానమహద్భిరిత్యర్థః - గర్జితైః - స్తనితైః నర్తయేథాః - నృత్యం కారయ - మార్దంగికభావేన భగవంతముపాస్వేతి భావః ॥ వ్యా॥ నర్తయేథా ఇత్యత్ర అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాదితి చాత్మనేపదాపవాదః - తస్యానపాదమ్యాఙ్యమేత్యాదినా ప్రతిషేధాత్ ॥ ౪౫ ॥

వ్యా॥ ఆరాధ్యేతి॥ ఏవం పూర్వోక్తం శరవణభవం - శరాః బాణతృణాని॥ ని॥ శరో బాణే బాణతృణే ఇతి శబ్దార్ణవే - తేషాం వనం శరవణం॥ సూ॥ ప్రనిరంతశ్శరేత్యాదినా ణత్వం - తత్ర భవో జన్మ యస్య తం శరవణభవం దేవం స్కందం శరజన్మా షడానన ఇత్యమరః। వ్యా। అసజ్ఞ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద ఇతి వామనః - అగతికత్వాదాశ్రయణీయ ఇత్యర్థః - ఆరాధ్యోపాస్య - వీణిభిర్వీణావద్భిః। వ్యా॥ వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః ప్రత్యయః - సిద్ధద్వంద్వైః సిద్ధమిథునైః - భగవంతం స్కందముపవీణయితుమాగతైరితి భావః - జలకణభయాత్ జలసేకస్య వీణాక్వణనప్రతిబంధకత్వాదితి భావః ముక్తమార్గః త్యక్తవర్త్మా సన్ - ఉల్లంఘితాధ్వా కియంతమప్యధ్వానం గత్వేత్యర్థః - సురభితనయానాం గవామాలంబనేన సంజ్ఞపనేన జాతాం తథోక్తాం, భువి లోకే స్రోతోమూర్త్యా ప్రవాహరూపేణ పరిణతాం రూపవిశేషమాపన్నాం - రంతిదేవస్య దశపురపతేర్మహారాజస్య - కీర్తిం చర్మణ్వత్యాఖ్యాం నదీమిత్యర్థః - మానయిష్యన్ సత్కరిష్యన్ వ్యాలంబేథాః - వ్యాసమ్యావతరేత్యర్థః, పురా కిల రాజ్ఞో రంతిదేవస్య గవాలంభేషు ఏకత్రసంభృతాత్సంరక్తనిష్యందాచ్చర్మరాశేః కాచిన్నదీ ససార సా చర్మణ్వతీత్యాఖ్యాయత ఇత్యుపాఖ్యాయతే ॥ ౪౬ ॥ త్వయీతి। శార్ఙ్గిణః కృష్ణస్య - వర్ణస్య కాంతేశ్చోరే, తత్తుల్యవర్ణ ఇత్యర్థః, త్వయి, జలమాదాతుమవనతే సతి -

రిణతాం రన్తిదేవస్యకీర్తిమ్॥ ౪౬॥ త్వయ్యాదాతుంజలమవనతే శార్ఙ్గిణో
వర్ణచోరే తస్యాస్సింధోః పృథుమపితనుం దూరభావాత్ప్రవాహం। ప్రేక్షి
ష్యన్తే గగనగతయో నూనమావర్జ్య దృష్టీరేకంముక్తాగుణమివ భువస్థూల
మధ్యేన్ద్రనీలం॥ ౪౭॥ తాముత్తీర్య వ్రజపరిచితభ్రూలతావిభ్రమాణాం ప

పృథుమపి, దూరభావాత్, తనుంసూక్ష్మతయా ప్రతీయమానం, తస్యాస్సిం
ధోశ్చర్మణ్వత్యాః, ప్రవాహం, గగనే గతిర్గమనం యేషాం తే, గగనగత
యః ఖేచరాః సిద్ధగన్ధర్వాదయః వా॥ అనుమపిబప్రవాహః, పూర్వవజ్జ
న్యాకృత్యత్రోపదేశేషుద్రష్టవ్యః, నూనం సత్యం, దృష్టీరావర్జ్యార్జనమయ్యైకమే
కయష్టికం, స్థూలో మహాన్మధ్యే మధ్యమణిభూత ఇన్ద్రనీలో యస్య తం, భు
వో భూమేః, ముక్తాగుణంముక్తాహారమివ, ప్రేక్షిష్యన్తే అత్రనీలమేఘసంగ
తస్యప్రవాహస్యభూమ్యన్తర్గతముక్తాగుణత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షైవేయ
మివశబ్దేనవ్యజ్యతే, నిరుక్తాకారస్తు తత్రతత్రోపమాయాం ఇవశబ్దదర్శ
నాదత్రాప్యుపమైవేతిజగౌ॥ ౪౭॥ తామితి॥ తాంచర్మణ్వతీముత్తీ
ర్య, భ్రువోలతా ఇవభ్రూలతాః॥ వ్యా॥ ఉపమితసమాసః, తాసాంవిభ్ర
మాః విలాసాః, పరిచితాఃక్షిప్తాః భ్రూలతావిభ్రమా యేషాంతేషాం, ప
క్ష్మాణినేత్రలోమాని, పక్ష్మసూత్రాదిసూక్ష్మాంశేకిఞ్జల్కే నేత్రలోమ్నీతిశా
శ్వతః, తేషాముత్క్షేపాదున్నమనాదూర్ధ్వంశోభిః, కృష్ణాశ్చతాఃశారాశ్చ కృష్ణశా
రాఃనీలశబలాః॥ వ్యా॥ వర్ణోవర్ణేనేతిసమాసః కృష్ణారక్తసితే శారఇతి
యాదవః, అతశ్శారశబ్దాదేవ సిద్ధేకార్ష్ణ్యే పునః కృష్ణపదోపాదానంకా
ర్ష్ణ్యప్రాధాన్యార్థం, రక్తత్వంతునవివక్షితం, ఉపమానసారాత్ తస్య
స్వాభావికస్యస్త్రీనేత్రేషుసాముద్రికవిరోధాత్, ఇతరస్యాప్రసంగాత్ క్వ
చిత్సన్నాకథనం తూపాన్తవిషయం, ఉపరివిలసన్త్యఃకృష్ణాశ్శారాః ప్ర
భాయేషాం తేషాం, కుందానిమాఘ్యకుసుమాని॥ ని॥ మాఘ్యంకుందమిత్య
మరః, తేషాంక్షేపఇతస్తతశ్చాలనంతస్యానుగా అనుసారిణోయేమధుక
రాస్తేషాంశ్రియంముష్ణంతీతితథోక్తానాం, శ్లేష్యమాణకుందాను భావిమధు
కరకల్పానామిత్యర్థః, దశపురంరన్తిదేవనగరం తత్రత్యవధ్వఃస్త్రియః॥ ని॥
వధూర్జాయాస్నుషాస్త్రీచేత్యమరః, తాసాంనేత్రకౌతూహలానాంనేత్రా
భిలాషదృష్టీనామిత్యర్థః, ఆత్మబింబంస్వమూర్తిం, పాత్రీకుర్వన్ విష
యీకుర్వన్, వ్రజగచ్ఛ॥ ౪౮॥ బ్రహ్మావర్తమితి॥ అత్రమనుః। శ్లో॥
సరస్వతీదృషద్వత్యోర్దేవనద్యోర్యదన్తరం। తద్దేవనిర్మితం దేశంబ్రహ్మా
వర్తంప్రచక్షత ఇతి అభిధానం బ్రహ్మావర్తంనామజనపదందేశం, ఛాయయాఅ

క్ష్మోత్క్షేపాదుపరివిలసత్కృష్ణశారప్రభాణాం । కుందక్షేపానుగమధుకరశ్రీముషామాత్మబింబం పాత్రీకుర్వన్ దశపురవధూనేత్రకౌతూహలానామ్॥ ౪౭॥ బ్రహ్మావర్తం జనపదమథ చ్ఛాయయా గాహమానః క్షేత్రం క్షత్రప్రధనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః । రాజన్యానాం శితశరశతైర్యత్ర గాండీవధన్వా ధారాపాతైస్త్వమివ కమలాన్యభ్యవర్షన్ముఖాని॥ ౪౮॥ హిత్వా హాలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాంకాం బంధుప్రీత్యా సమరవిముఖో లాంగలీ యాః సిషేవే । కృత్వా తాసామభిగమమపాం సౌమ్య సారస్వతీనామంతశ్శుద్ధస్త్వ

నాతపమండలేన- గాహమానః ప్రవిశన్ - నతుస్వరూపేణ । శ్లో॥ చేంతే ఆశ్రమాదీనిపరిహృత్యాన్యతో వ్రజేదితి వచనాదితి భావః - క్షత్రప్రధనపిశునం అధ్యాపిశిరః కపాలాదినుత్తరా కురుపాండవయుద్ధసూచకమిత్యర్థః॥ ని॥ యుద్ధమాయోధనం జన్యం ప్రధనం ప్రవిదారణమిత్యమరః - తత్ ప్రసిద్ధం- కురూణామిదం కౌరవం క్షేత్రం- భజేథాః కురుక్షేత్రం గచ్ఛేత్యర్థః- యత్ర కురుక్షేత్రే- గాండీవం ధనుర్విశేషః॥ సూ॥ గాండ్యాకజగాత్సంజ్ఞాయామితి మత్వర్థీయో వప్రత్యయః॥ ని॥ కపిధ్వజస్య గాండీవగాండివౌ పున్నపుంసక ఇత్యమరః- గాండీవమితి ధనుర్యస్యాసౌ గాండీవధన్వా అర్జునః॥ సూ॥ వాసంజ్ఞాయామిత్యనజాదేశః శితశరశతైః- రాజన్యానాం రాజ్ఞాంముఖాని - ధారాణాముదకధారాణాంపాతైః- కమలాని- త్వమివ - అభ్యవర్షత్ అభిముఖం వృష్టవాన్ శరవర్షేణ శిరాంసి చిచ్ఛేదేత్యర్థః॥ ౪౮॥ హిత్వేతి । బంధుప్రీత్యా కురుపాండవస్నేహేన- సతు భయేన సమరవిముఖో యుద్ధనిస్స్పృహః లాంగలమస్యాస్తీతి లాంగలీ హలధరః - అభిమతరసాం అభీష్టాస్వాదాం తథా రేవత్యాః స్వప్రియాయాః లోచనే ఏవాంకః ప్రతిబింబితత్వాచ్చిహ్నం యస్యాస్తాం- హాలాం సురాం॥ ని॥ సురాహాలిప్రియాహాలేత్యమరః- [illegible] తిప్రయుక్తం దేశభాషాపదమప్యత్రపకవిప్రయోగాత్సాధ్వితి వ్యాజహారమనః- హిత్వా త్యక్త్వా ఇత్యుజ్జానపీతి భావః యాః సారస్వతీరపః సిషేవే- హే సౌమ్య సుభగ-త్వమపి - తాసాం సరస్వత్యా నద్యా ఇమాః సారస్వత్యః- తాసాం సారస్వతీనాం- అపాం అభిగమం సేవాం- కృత్వా- అంతః అంతరాత్మని శుద్ధః నిర్మలః నిర్దోషః భవితా॥ వ్యా॥ [illegible] - అపి ద్యేవపవిత్రీభూతో భవిష్యసీత్యర్థః॥ వ్యా॥ వర్ణమాత్రేణ [illegible] మానప్రత్యయః వర్ణమాత్రేణవర్ణేనైవ- కృష్ణః- శ్యామః - నతు [illegible] నేత్యర్థః- అంతశ్శుద్ధిరేవ-సంపాద్యా నబాహ్యా - బహిః [illegible]

పాపిమశ్శిత్వార్థం సారస్వత సలిల సేవీ [illegible]

మసిభవితా వర్ణమాత్రేణ కృష్ణః॥౫౧॥ తస్మాద్గచ్ఛేరనుకనఖలం శైలరాజావ
తీర్ణాం జహ్నోః కన్యాం సగరతనయస్వర్గసోపానపఙ్క్తిమ్। గౌరీవక్త్రభ్రు
కుటిరచనాం యా విహస్యేవ ఫేనైః శంభోః కేశగ్రహణమకరోదిందులగ్నోర్మి
హస్తా॥౫౨॥ తస్యాః పాతుం సురగజ ఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్ధలంబీ త్వం చేదచ్ఛస్ఫ
టికవిశదం తర్కయేస్తిర్యగంభః। సంసర్పంత్యా సపది భవతః స్రోతసి చ్ఛా
యయాసౌ స్యాదస్థానోపగతయమునాసంగమేవాభిరామా॥౫౩॥ ఆసీనానాం సు

సం- అతో భవతాపి భగవతీ సరస్వతీ సర్వదా సేవితవ్యేతి భావః॥ ౫౧॥ తస్మా
త్కురుక్షేత్రాత్- కనఖలస్యాద్రేః సమీపే- అనుకనఖలమ్॥ సూ॥ అనుర్యత్స
మయేత్యవ్యయీభావః - శైలరాజాద్ధిమవతః అవతీర్ణామ్ - సగరతనయా
నాం స్వర్గసోపానపఙ్క్తిం స్వర్గప్రాప్తిసాధనభూతామిత్యర్థః- జ
హ్నోర్నామ రాజర్షేః కన్యాం జాహ్నవీం- గచ్ఛేః- గచ్ఛ॥ వ్యా॥ విధ్యర్థే లి
ఙ్- యా జాహ్నవీ- గౌర్యాః వక్త్రే యా భ్రుకుటిరచనా సాపత్న్యరోషాత్
భ్రూభంగకరణం తాం- ఫేనైః విహస్యేవ హసిత్వేవ- ధావళ్యాత్ఫేనానాం హా
సత్వేనోత్ప్రేక్షణం- ఇందౌ శిరోమాణిక్యభూతే లగ్నాః ఊర్మయ ఏవ హ
స్తాః యస్యాః సా ఇందులగ్నోర్మిహస్తా సతీ శంభోః కేశగ్రహణం- అకరో
త్ యథా కాచిత్ప్రౌఢా నాయికా సపత్నీషు సహమానాసు తామనాదృత్యస్వ
వాల్లభ్యం ప్రకటయంతీ భర్తారం సహ శిరోరత్నేన కేశే స్పృశతి తద్వది
తి భావః- ఇదంచ పురా కిల భగీరథప్రార్థనయా భగవతీం గగనతలాదాపతం
తీం గంగాం గంగాధరః జటాజూటేన జగ్రాహేతి కథాముపజీవ్యోక్తమ్॥ ౫౨॥
తస్యా ఇతి॥ సురగజ ఇవ కశ్చిద్దిగ్గజ ఇవ- వ్యోమ్ని- పశ్చార్ధం పశ్చిమార్ధమి
త్యర్థః॥ వ్యా॥ పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః - తేన లంబత ఇతి పశ్చార్ధలంబీ
సన్- పశ్చార్ధభాగేన వ్యోమ్ని స్థిత్వా పూర్వార్ధేన జలోన్ముఖ ఇత్య
ర్థః- కేచిత్పూర్వార్ధలంబీతి పఠంతి- అచ్ఛస్ఫటికవిశదం నిర్దోషస్ఫటికా
వదాతం- తస్యాః గంగాయాః - అంభః తోయం తిర్యక్ తిరశ్చీనం యథా తథా-
పాతుం- త్వం తర్కయేః విచారయేశ్చేత్- సపది- స్రోతసి ప్రవాహే- సంస
ర్పంత్యా సంక్రామంత్యా- భవతః ఛాయయా ప్రతిబింబేన- అసౌ గంగా- అ
స్థానే ప్రయాగాదన్యత్ర ఉపగతః ప్రాప్తః యమునాసంగమో యయా సాత
థాభూతే చ- అభిరామా స్యాత్॥ ౫౩॥ ఆసీనానామితి॥ ఆసీనానాముపవి
ష్టానాం- మృగాణాం కస్తూరీమృగాణామ్ అన్యథా నాభిగంధానుపపత్తేః నాభి
షు గంధైః కస్తూరీగంధైః తేషాం తదుద్భవత్వాత్ - అత ఏవ మృగనాభిసం
జ్ఞా చ॥ ని॥ మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చేత్యమరః - అథవా నాభయః క-

రభిశశిఖండాభిగంధైర్మృగాణాం తస్యాఏవప్రభవమచలంప్రాప్యగౌరంతు
షారైః । వక్ష్యత్యధ్వశ్రమవినయనేతస్యశృంగేనిషణ్ణశ్శోభాంశుభ్రత్రినయ
వృషోత్ఖాతపంకోపమేయాం॥౫౭॥ తంచేద్వాయౌసరతిసరళస్కంధసంఘ
ట్టజన్మాబాధేతోల్కాక్షపితచమరీవాలభారోదవాగ్నిః। అర్హస్యేనంశమయి
తుమలంవారిధారాసహస్రైరాపన్నార్తిప్రశమనఫలాస్సంపదోహ్యుత్త
మానాం॥౫౮॥ తత్రవ్యక్తందృషదిచరణన్యాసమర్ధేందుమౌళేశ్శశ్వత్సిద్ధైరుప

స్తూర్యః॥ ని॥ నాభిః ప్రధానే కస్తూర్యాం మదే చ క్వచిదివ్యత ఇతి విశ్వః। తాసాం గంధైః సురభీకృతాః శిలాః యస్య తం. తస్యా గంగాయా ఏవ ప్రభవస్యాస్పదీత్రప్రభవః కారణం తం తుషారైః హిమైః గౌరం సితం॥ ని॥ అవదాతస్సితో గౌర ఇత్యమరః. అచలం ప్రాప్య. వినీయతే అనేనేతి వినయనం॥ వ్యా॥ కరణే ల్యుట్. అధ్వశ్రమస్య వినయనే అపనోదనే. తస్య హిమాద్రేః. శృంగే. నిషణ్ణస్సన్. శుభ్రో యః త్రినయనస్తస్య త్ర్యంబకస్య వృషో వృషభః॥ సి॥ సుకృతే వృషభే వృష ఇత్యమరః. తేనోత్ఖాతేనావదారితేన పంకేన సమా ఉపమేయాం ఉపమాతుం యోగ్యాం. శోభాం. వక్ష్యసి వోఢాసి॥ వ్యా॥ వహేః తాల్లృట్. త్రినయనేత్యత్ర॥ సూ॥ పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం న భవతి॥ సూ॥ క్షుభ్నాదిషు చేతి నిషేధాత్. తస్యాః ప్రభవమిత్యాదినా హిమాద్రేః మేఘస్య వైవాహికగృహావిహారో ధ్వన్యతే॥ ౫౭॥ తమితి॥ వాయౌ పవనే వాతే సరతి వాతి సతి. సరళానాం దేవదారువిశేషాణాం స్కంధాః ప్రదేశవిశేషాః॥ సి॥ అస్త్రీ ప్రకాండః స్కంధస్స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధేస్తరోరిత్యమరః. తేషాం సంఘట్టనేన సంఘర్షేణ జన్మ యస్య సః తథోక్తం. జన్మోత్తరపదత్వాద్వ్యధికరణోపి బహువ్రీహిస్సాధురిత్యుక్తం. ఉల్కాభిః స్ఫులింగైః క్షపితాః నిర్దగ్ధాః చమరీణాం వాలభారాః కేశ. సమూహాః యేన సః అత్రోదవ ఇత్యగ్నిః దవాగ్నిః వనవహ్నిః॥ ని॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతి శాశ్వతః. తం హిమాద్రిం బాధేత చేత్ పీడయేద్యది. ఏనం దవాగ్నిం వారిధారాణాం సహస్రైః. అలమత్యంతం శమయితుమర్హసి. యుక్తం చైతదిత్యాహ - తథాహి ఉత్తమానాం మహతాం. సంపదః సమృద్ధయః. ఆపన్నానామార్తానాం ఆర్తిప్రశమనమాపన్నివారణమేవ ఫలం ప్రయోజనం యాసాం తాస్తథోక్తాః హి. అతో హిమాచలస్య దావానలస్త్వయా శమయితవ్య ఇతి భావః॥ ౫౮ ॥ తత్రేతి॥ తత్ర హిమాద్రౌ దృషది కస్యాంచిచ్ఛిలాయాం. వ్యక్తం ప్రకటితం. శశ్వత్ సదా. సిద్ధైర్యోగిభిః॥ ని॥ సిద్ధిర్నిష్పత్తియోగయోరితి విశ్వః. ఉపచితబలిం విరచితపూజం॥ ని॥ బలిః పూజోపహారయోరితి యాదవః. అర్ధశ్చాసావిందశ్చ

చితబలిం భక్తినమ్రాః పరీయుః యస్మిన్ దృష్టే కరణవిగమాదూర్ధ్వముద్ధూత
పాపాః కల్ప్యంతే స్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్ధధానాః॥ ౫౮॥ యే సంరంభో
త్ప్లుతశరభసాస్స్వాంగభంగాయ తస్మిన్ ముక్తాధ్వానం సపది శరభా లంఘయే
యుర్భవంతం। తాన్ కుర్వీథాస్తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణాన్ కే వా న స్యుః
పరిభవపదం నిష్ఫలారంభయత్నాః॥ ౫౯॥ శబ్దాయంతే మధురమనిలైః కీచ
కాః పూర్యమాణాస్సంసక్తాభిస్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః। నిర్హ్రాది స్తే

అర్ధేందుఖండేందుః॥ ని॥ అర్ధఖండే సమాంశే ధర్తు ఇతి విశ్వః- సః మౌళౌ
యస్య తస్యార్ధేందుమౌళేరీశ్వరస్య చరణన్యాసం పాదన్యాసం భక్తిః పూ
జ్యేష్వనురాగః తయా నమ్రాః భక్తినమ్రాస్సన్ పరీయుః ప్రదక్షిణం కురు॥ వ్యా॥
పరిపూర్వాదిణ్ ధాతోర్లిజ్- యస్మిన్ పాదన్యాసే- దృష్టే సతి - ఉద్ధూతపా
పాః నిరస్తసమస్తకిల్బిషాస్సంతః శ్రద్ధధానాః విశ్వసంతః పురుషాః శ్రద్ధా వి
శ్వాసః- ఆస్తిక్యబుద్ధిరితి యావత్॥ వ్యా॥ శ్రదంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వ
క్తవ్యేతి- కరణస్య క్షేత్రస్య విగమాదూర్ధ్వం దేహత్యాగాత్పరమిత్యర్థః॥
ని॥ కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేంద్రియేష్వపీత్యమరః - స్థిరం శాశ్వతం గ
ణాః ప్రమథాః॥ ని॥ గణాః ప్రమథసంఖ్యౌఘా ఇత్యపి జయంతీ- తేషాం పదం స్థా
నం తస్య ప్రాప్తయే- కల్ప్యంతే- ప్రాప్తుం శక్తా భవంతీత్యర్థః॥ వ్యా॥ క్లృప్తేః ప
ర్యాప్తివచనత్వేన తస్యాలమర్థత్వాత్తద్యోగే॥ సూ॥ నమః స్వస్తీత్యాదినా
చతుర్థీ- అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమితి- భాష్యకారః॥ శ్లో॥ అవ్య
క్తం వ్యంజయామాస శివస్త్రీచరణద్వయం। సమందౌ శాంభవదీనాం సిద్ధ
యే సర్వకర్మణాం, దృష్ట్వా శ్రీచరణం సమ్యక్ సాధకస్థిరయోక్తాసుం క్షచ్ఛాథ
సశరీరో హి విచరేచ్ఛజగత్త్రయం, ఇతి శంభురహస్యే॥ ౫౮ ॥ య ఇతి ॥ త
స్మిన్ హిమాద్రౌ, సంరంభస్సంభ్రమః కోపో వా॥ ని॥ సరంభస్సంభ్రమే కోప
ఇతి శబ్దార్ణవే- తేన గజ ఇతి భ్రాంత్యా ఉత్ప్లుతః ఉల్ప్లవనే రభసో వేగో యే
షాం తే తథోక్తాః॥ ని ॥ రభసో వేగహర్షయోరితి విశ్వః - యే శరభాః అ
ష్టాపదాః, మృగవిశేషాః॥ ని ॥ శరభశ్శరభే చాష్టాపదేఽప్యుక్తో మృగాం
తర ఇతి విశ్వః, ముక్తః త్యక్తః - అధ్వా శరభో త్పన్నమార్గః యేన సం
భవంతం- సపది స్వాంగభంగాయ- లంఘయేయుః॥ వా॥ సంభావనాయాం
లిఙ్- భవతోఽతిదూరవర్తిత్వాత్ స్వాంగభంగాతిరిక్తం ఫలం నాస్తి తేషాం
లంఘనస్యేత్యర్థః - తాన్ శరభాన్ - తుములాస్సంకులాః - కరకా వర్షో
పలాస్తాసాం వృష్టిః తస్యాః పాతేన అవకీర్ణాన్ -అవక్షిప్తాన్ కుర్వీథాః కురుష్వ॥
వ్యా ॥ విధ్యర్థే లిఙ్ క్షుద్రోఽస్యధిక్షేపవిషయస్స్యాః - ప్రతిక్షేప్తవ్య ఇతి భా

మురజ ఇవ చేత్కందరేషు ధ్వనిస్స్యాత్సంగీతార్థో నను పశుపతేస్తత్రభావీ
సమగ్రః ॥ ౬౧॥ ప్రాలేయాద్రేరుపతటమతిక్రమ్య తాంస్తాన్విశేషాన్హంసద్వా

వః- తథాహి- ఆరభ్యంత ఇత్యారంభాః కర్మాణి తేషు యత్నః ఉద్యోగః సని
ష్ఫలో యేషాం తే తథోక్తాః విఫలకర్మాణః ప్రక్రమా ఇత్యర్థః- అతః - కేవా
నరాః- పరిభవపదం తిరస్కారాస్పదం- నస్యుర్నభవంతి- భవంత్యేవేత్యర్థః
యత్త్వత్ర। ని॥ వర్షోపలస్తుకరక ఇతి యాదవవచనాత్ కరకశబ్దస్యనియత
పుల్లింగతాభిప్రాయేణ కరకాణామాపృష్టిరితి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం- తద
న్యేషాను పన్న్యం తే వర్షోపలస్తుకం కేత్యమరవ్యాఖ్యానే- తత్రభవ క్షీర
స్వామినా కమండలౌ చ కరక ఇతి నానార్థే పుంస్యపి దృష్టత్వత్ ఉభయ
లింగతాప్రకాశనాత్ యాదవస్యతు పుంలింగతా విధానే తాత్పర్యం - నతు
స్త్రీలింగతా నిషేధః నతద్విరోధోపి ॥ ని ॥ కరకస్తు కరంకే స్యాద్దాడిమే చ
కమండలౌ - పక్షి భేదే కరే చా స్త్రీ కరకా చ ఘనోపల ఇతి విశ్వప్రకాశవచనే
తూభయలింగతా వ్యక్తేవేతి న కుత్రాపి విరోధవార్తా- అతఏవ రుద్రోపి ॥
ని॥ వర్షోపలస్తు కరకాకరకోపి చ దృశ్యత ఇతి ॥ ౬౦ ॥ శబ్దాయంత ఇతి- హే
మేఘ- అనిలైః వాయుభిః- పూర్యమాణాః ధ్మాయమానాః- కీచకాః వేణువిశే
షాః॥ ని॥ వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యేస్స్వనంత్య నిలోద్ధతా ఇత్యమరః- మధురం
శ్రుతిసుఖం యథా తథా శబ్దాయంతే శబ్దం కుర్వంతి స్వనంతీత్యర్థః ॥ సూ ॥ శబ్ద
వైరకలహాభ్రేత్యాది నా క్యఙ్ప్రత్యయః అనేన వంశవాద్య సంపత్తిరుక్తా సంస
క్తాభిః భక్తాభిః - వంశవాద్యానుషక్తాభిర్వా సంరక్తాభిః రక్తవ[illegible]క్తకంఠీభిరి
త్యర్థః కిన్నరీభిః కిన్నరస్త్రీభిః- త్రయాణాం పురాణాం సమాహారః త్రిపురం॥
సూ ॥ తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారసమాసః పాత్రాది[illegible]త్వాన్నపుంసక
త్వం- తస్య విజయః- గీయతే- కందరేషు దరీషు॥ ని॥ దరీతు కందరో వా స్త్రీ[illegible]
[illegible]రః- తే తవ- నిర్హ్రాదః గంభీరధ్వనిః- మురజే వాద్యభేదే[illegible]
చ్చేత్- తర్హి- తత్ర చరణసమీపే పశుపతేర్నిత్యసన్నిహితస్య[illegible]
[illegible]శేషః- సంగీతం తౌర్యత్రికం॥ శ్లో ॥ సమ్యగ్గీతేతు సంగీతం న్యాయారంభే[illegible]
సిద్ధకే। తౌర్యత్రికాణాం త్రితయే చాపీతి శబ్దార్ణవే- తదేవార్థః సంగీతార్థః సంగీ
తవస్తు॥ ని॥ అర్థోభిధేయరైవస్తు ప్రయోజన నివృత్తిష్విత్యమరః - సమగ్రః
సంపూర్ణః భావీ ననుభవిష్యతి ఖలు॥ వ్యా॥ భవిష్యతి గమ్యాదయ ఇతి భవిష్య
దర్థే ణినిః ॥ ౬౧ ॥ ప్రాలేయాద్రేః హిమాద్రేః - ఉపతటం తటసమీపే ।
సూ॥ అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా సమీపార్థేవ్యయీభావః తాంస్తాన్। వ్యా ॥
వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః విశేషాన్ ద్రష్టవ్యార్థాన్। ని॥ విశేషోవయవే వ్యక్తౌ

రం భృగుపతియశోవర్త్మ యత్క్రౌంచరంధ్రమ్। తేనోదీచీం దిశమనుసరేస్తి
ర్యగాయామశోభీ శ్యామః పాదో బలినియమనాభ్యుద్యతస్యేవ విష్ణోః॥ ౫౮॥ గత్వా
చోర్ధ్వం దశముఖభుజోచ్ఛ్వాసితప్రస్థసంధేః కైలాసస్య త్రిదశవనితాదర్ప
ణస్యాతిథిస్స్యాః। శృంగోచ్ఛ్రాయైః కుముదవిశదైర్యో వితత్య స్థితః ఖం
రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యంబకస్యాట్టహాసః॥ ౫౯॥ ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగతే

ప్రష్టవ్యోత్తమవస్తునీతి శబ్దార్ణవే- అతిక్రమ్య ఆదరేణ దర్శనమతీత్యేత్యర్థః-
గచ్ఛేత్యనాగతేన సంబంధః- హంసానాం ద్వారం హంసద్వారం- మానసప్ర
స్థాయినో హంసాః క్రౌంచరంధ్రేణ సంచరంతీత్యాగమః - భృగుపతేః జామద
గ్న్యస్య యశోవర్త్మ యశః ప్రవృత్తికారణమిత్యర్థః - యత్ క్రౌంచస్యా
ద్రేః రంధ్రం క్రౌంచరంధ్రమస్తి- తేన క్రౌంచబిలేన బలేర్దైత్యస్య - నియ
మనే బంధనే అభ్యుద్యతస్య ప్రవృత్తస్య విష్ణోర్వామనకస్య భగవతస్త్రివిక్రమ
స్య శ్యామః కృష్ణవర్ణః- పాద ఇవ- తిర్యగాయామేన బిలప్రవేశార్థం తిరశ్చీనదై
ర్ఘ్యేణ శోభత ఇతి తిర్యగాయామశోభీ సన్ తాచ్ఛీల్యే ణినిః- ఉదీచీం దిశం -
అనుసరేః అభిగచ్ఛ - పురా కిల భగవతో దేవాద్ధూర్జటేః ధనురుపనిషదమధీ
యానేన భృగునందనేన స్కందస్పర్ధయా క్రౌంచశిఖరిణమతి నిశితవిశిఖము
ఖేన హేలయా మృత్పిండభేదం భిత్త్వా తత ఏవ క్రౌంచక్షోభాదేవ సద్యస్సము
జ్జృంభితేన యశః క్షీరవారిధినా నిఖిలమపి జగజ్జాలమాక్షాళితమితి కథా శ్రూయ
తే॥ ౫౮॥ గత్వేతి॥ క్రౌంచబిలనిర్గమానంతరమూర్ధ్వం చ గత్వా - దశ
ముఖస్య రావణస్య భుజైరుచ్ఛ్వాసితాః విశ్లేషితాః ప్రస్థానాం సానూనాం సం
ధయో యస్య తస్య- ఏతేన నయనకౌతుకసద్భావ ఉక్తః- త్రిదశపరిమాణమే
షామితి త్రిదశాః ॥ వ్యా ॥ సంఖ్యయేత్యాదినా బహువ్రీహిః ॥ సూ ॥ బహు
వ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజిత్యాదినా సమాసాంతో డచ్ ఇతి క్షీరస్వామీ- త్రిదశానాం దేవా
నాం వనితాస్తాసాం దర్పణస్య స్ఫాటికత్వాద్రాజతత్వాద్వా ద్విధాపి బింబగ్రాహి
త్వాదేవముక్తం- కైలాసస్యాద్రేః అతిథిః స్యాః- యః కైలాసః- కుముదవద్వి
శదైర్నిర్మలైః శృంగాణాముచ్ఛ్రాయైరున్నతిభిః - ఖమాకాశం వితత్య వ్యా
ప్య ప్రతిదినం రాశీభూతః త్ర్యంబకస్య త్రిలోచనస్య - అట్టహాసః అతిహాస ఇవ
స్థితః॥ ని ॥ అట్టావతిశయే యత్తౌ మావితి యాదవః- ధావళ్యాద్ధాసస్యోత్ప్రే
క్షణం హాసాదీనాం తు ధావళ్యం కవిసమయసిద్ధం ॥ ౫౯ ॥ ఉత్పశ్యామీతి ॥
స్నిగ్ధం మసృణం భిన్నం మర్దితం చ యదంజనం కజ్జలం తస్యేవ శోభా యస్య త
స్మిన్ త్వయి తటగతే సానుగతే సతి- సద్యః కృత్తస్య ద్విరదరదనస్య గజదంతస్య
ఛేదవద్గౌరస్య శుభ్రస్య తస్యాద్రేః కైలాసస్య- మేచకే శ్యామలే ॥ ని ॥ కాల

స్నిగ్ధభిన్నాంజనాభే సద్యః కృత్తద్విరదదశనచ్ఛేదగౌరస్య తస్య । శోభామ
ద్రేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీమంసన్యస్తే సతి హలభృతో మేచకే వా
ససీవ ॥ ౫౯ ॥ హిత్వా తస్మిన్భుజగవలయం శంభునా దత్తహస్తా క్రీడాశైలే
యది చ విహరేత్పాదచారేణ గౌరీ । భంగీభక్త్యా విరచితవపుః స్తంభితాంతర్జ
లౌఘః సోపానత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయాయీ ॥ ౬౦ ॥ తత్రావ
శ్యం వలయకులిశోద్ఘట్టనోద్గీర్ణతోయం నేష్యంతి త్వాం సురయువతయో
యంత్రధారాగృహత్వం । తాభ్యో మోక్షస్తవ యది సఖే ఘర్మలబ్ధస్య న స్యా
త్క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్భాయయేస్తాః ॥ ౬౧ ॥ హేమాం

శ్యామలమేచకా ఇత్యమరః - వాససీవ స్థితే - అంసన్యస్తే సతి - హలభృతో బ
లభద్రస్యేవ స్తిమితాభ్యాం నిశ్చలాభ్యాం అనిమిషాభ్యామితి యావత్ - నయ
నాభ్యాం ప్రేక్షణీయాం శోభాం - భవిత్రీం భావినీం - ఉత్పశ్యామి - శోభా భవి
ష్యతీతి తర్కయామీత్యర్థః పూర్ణోపమాలంకారః ॥ ౫౯ ॥ హిత్వేతి ॥ త
స్మిన్ క్రీడాశైలే కైలాసే ॥ శ్లో ॥ కైలాసః కనకాద్రిశ్చ మందరో గంధమాదనః ।
క్రీడార్థం పర్వతాశ్శంభోశ్చత్వారోపి ప్రరోచయన్నితి శంభురహస్యే- శంభు
నా భుజగ ఏవ వలయః కంకణః తం హిత్వా గౌర్యా భీరుత్వాత్ త్యక్త్వా- దత్త
హస్తా దత్తహస్తావలంబా సతీ - గౌరీ - పాదచారేణ విహరేత్ విచరేద్యది -
తర్హి- అగ్రయాయీ పురోగతః. తథా - స్తంభితో ఘనీభావం ప్రాపితః
అంతర్జలస్యౌఘః ప్రవాహో యస్య సః తథాభూతస్సన్ - భంగీనాం పర్వ
ణాం భక్త్యా రచనయా భంగీభక్త్యా విరచితవపుః కల్పితశరీరస్సన్- మణీనాం
తటం మణితటం తస్యారోహణాయ సోపానత్వం కురు - సోపానభావం భజేత్య
ర్థః ॥ ౬౦ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర కైలాసే- అవశ్యం సర్వథా- సురయువతయః దే
వతాస్త్రియః- వలయకులిశాః కంకణకోటయః శతకోటివాచినా కులిశ శబ్దే
న కోటిమాత్రం లక్ష్యతే తైరుద్ఘట్టనాని ప్రహారాస్తైరుద్గీర్ణముత్సృష్టం తో
యం యేన తం- త్వా- యంత్రేషు ధారాయంత్రధారాః తాసాం గృహత్వం కృ
త్రిమధారాగృహత్వం - నేష్యంతి ప్రాపయిష్యంతి హే సఖే ఘర్మే నిదాఘే
లబ్ధస్య ఘర్మలబ్ధస్య ఘర్మలబ్ధత్వం చాస్య దేవభూమిషు సర్వదా సర్వర్తుస
మాహారాత్ ప్రాథమికమేఘత్వాయత ఉక్తమాషాఢస్య ప్రథమదివసే మే
ఘం దదర్శేతి తవ తాభ్యస్సురయువతిభ్యః మోక్షో న స్యాద్యది తదా - క్రీడా
లోలాః క్రీడాసక్తాః- ప్రమత్తా ఇత్యర్థః తాస్సురయువతీః - శ్రవణపరుషైః క
ర్ణకటుభిః, గర్జితైః స్తనితైః- భాయయేః త్రాసయేః ॥ వ్యా ॥ అత్ర హేతు
భయాభావాన్నాత్మనేపదం - నాపి పుగాగమః ॥ ౬౧ ॥ హేమేతి । హేజల

భోజప్రసవి సలిలం మానసస్యాదధానః కుర్వన్ కామం క్షణముఖపటప్రీతి
మైరావణస్య। ధున్వన్ కల్పద్రుమకిసలయాన్యంశుకానీవ వాతైర్నానాచే
ష్టైర్జలదలలితైర్నిర్విశేస్తం నగేంద్రం ॥ ౬౨ ॥ తస్యోత్సంగే ప్రణయిన

దమేఘ హేమాంభోజానాం ప్రసవో జన్మ యస్మిన్ తత్ ప్రసవిజనకం ॥ వ్యా ॥
ఔదృష్టికశ్చాదినా ఇని ప్రత్యయః - మానసస్య సరసః సలిలముదకం - ఆదధానః
పిబన్నిత్యర్థః- తదా ఐరావణస్యేంద్ర గజస్య కామచారిత్వాత్ - శివసేవార్థం
ఇంద్రాగమనాద్వా సమాగతస్యేతి భావః - క్షణే- మానసజలాదానకాలే ము
ఖపటవదయా ప్రీతిస్తాం కుర్వన్- తథా - కల్పద్రుమాణాం కిసలయాని పల్లవ
భూతాన్యంశుకాని సూక్ష్మవస్త్రాణీవ ॥ ని ॥ అంశుకం వస్త్రమాత్రే స్యాత్పరి
ధానోత్తరీయయోః - సూక్ష్మవస్త్రే నాతు దీప్తావితి శబ్దార్ణవే- స్వవాతైః
మేఘవాతైః ధున్వన్ ఇత్థం నానా బహువిధాశ్చేష్టాః తోయపానాదయో యే
షు తైః లలితైః క్రీడితైః । ని నాభవభేదే స్త్రీనృత్యే లలితం త్రిషు సుందరే- అస్త్రి
యాం ప్రమదారామే క్రీడితే జాత పల్లవ ఇతి శబ్దార్ణవే- తం నగేంద్రం కైలా
సం- కామం యథేచ్ఛం- నిర్విశేః ఉపభుంక్ష్వ- సర్వేశో భృతభోగయోరిత్యమ
రః- యథేచ్ఛా విహారో మిత్రగృహేషు మైత్ర్యాః ఫలం, సహజమిత్రం చ తే
కైలాసః । శ్లో । మేఘపర్వతయోః లబ్ధచంద్రయోః లబ్ధసూర్యయోః శిఖిజీ
మూతయోః దృష్టిరన్యయోః మిత్రతాన్వయమితి దర్శనాదితి భావః ॥ ౬౨ ॥
తస్యేతి । ప్రణయినః ప్రియతమస్యేవ తస్య కైలాసస్య ఉత్సంగే ఊర్ధ్వభాగే
ఊరౌ చ ॥ ని ॥ ఉత్సంగో ముక్తసంయోగ సక్థిన్యూర్ధ్వతలేపి చేత్యుత్పలమా
లాయాం దుకూలం శుభ్రవస్త్రం గంగా దుకూలమివ గంగా దుకూలం ॥ వ్యా ॥
ఉపమిత సమాసః, ప్రస్తంగం గాదుకూలం యస్యాస్తాం ॥ ని ॥ దుకూలం
సూక్ష్మవస్త్రే స్యాదుత్తరీయే సితాంశుక ఇతి శబ్దార్ణవే, కామిన్యాం తు, స్ర
స్తం గంగైవ దుకూలం యస్యాస్తాం, తథోక్తాం, అలకాం కుబేరనగరీం, దృ
ష్ట్వా, కామినీమివేతి శేషః, హే కామచారిన్ త్వం పునః త్వాం తు, న జ్ఞాస్యస ఇ
తి న, నావగమిష్యసీతి న, కింతు జ్ఞాస్యస ఏవేత్యర్థః కామచారిణస్తే పూర్వమ
పి బహుకృత్వః తద్దర్శనసంభవాదజ్ఞానమసంభావితమేవేతి నిశ్చయార్థం నఞ్
ద్వయ ప్రయోగః, తదుక్తం, స్మృతి నిశ్చయసిద్ధార్థేషు నఞ్ద్వయ ప్రయో
గ ఇతి- ఉచ్చైః విమానా ఉన్నత సప్తభూమిక భవనాని । ని ॥ విమానో స్త్రీ దే
వయానే సప్తభూమిక సద్మనీతి యాదవః, మేఘసంవాహనస్థానసూచనార్థ
మిదం విశేషణం అస్యాత్ర ఉచ్చైః గంభీరా విమానా నిషాదపాఠో యా, అలకా

ఇవస్రస్తగంగాదుకూలాంనత్వం దృష్ట్వానపునరలకాం జ్ఞాస్యసే కామచా
రిన్। యావఃకాలేవహతిసలిలోద్గారముచ్చైర్విమానాముక్తాజాలగ్రథిత
మలకంకామినీవాభ్రబృందం। ... ... *

ఇతి శ్రీకాళిదాసస్య కృతౌ మేఘసందేశే మహాకావ్యే
పూర్వమేఘస్సమాప్తః.

మేఘసందేశే- సవ్యాఖ్యానే- ద్వితీయసర్గప్రారంభః.

౧॥ విద్యుత్వంతంలలితవనితాస్సేంద్రచాపంసచిత్రాస్సంగీతాయప్రహ

వోయుష్మాకం- కాలే- మేఘకాలఇత్యర్థః కాలస్యసర్వమేఘసాధారణత్వా
ద్వఇతిబహువచనంసలిలముద్గిరతీతిసలిలోద్గారంప్రవత్సలిలధారమిత్యర్థః-
అభ్రబృందంమేఘకదంబకం-కామినీస్త్రీముక్తాజాలైఃమౌక్తికసరైఃగ్రథితం
ప్రత్యుప్తం॥ ని॥ పుంశ్చల్యాంమౌక్తికేముక్తేతియాదవః అలకమివచూర్ణ
కుంతలానివ-జాతావేకవచనం॥ ని॥ అలకాశ్చూర్ణకుంతలాఇత్యమరః. వ
హతిబిభర్తి- అత్రకైలాసస్యానుకూలనాయకత్వమలకాయాశ్చ స్వాధీన
పతికాఖ్యనాయికాత్వంచధ్వన్యతేఇత్యుక్తం॥ శ్లో॥ ఏకాయత్తోనుకూలస్స్యా
దితి॥ శ్లో॥ ప్రియోపలాలితాసత్యంస్వాధీనపతికామతేతిలక్షయంతి- ఉదా
హరంతిచలాలయన్నలకాపాత్రితానప్రచయర్ణపత్రమంజరీః - ఏనాంవినోద
యనాలంతాంఘామావదనువర్తతఇతి. ... ... *

ఇతిశ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితా
యాం మేఘసందేశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవనీసమా
ఖ్యాయాం పూర్వమేఘస్సమాప్తః.

౧॥ విద్యుత్వంతమితి॥ యత్రఅలకాయాం-లలితాః-రమ్యాఃవనితాస్త్రి
యోమేఘతేతధోక్తాః- సహచిత్రైర్వర్తంతఇతిసచిత్రాస్సాలేఖ్యాః॥ ని॥
ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమిత్యమరః॥ సూ॥ తేనసహేతితుల్యయోగఇతిబ
హువ్రీహిః-వోపసర్జనస్యేతిసహశబ్దస్యసభావః. సంగీతాయతౌర్యత్రికా
యప్రహతమురజాః తాడితమృదంగాఇత్యర్థః॥ ని॥ మురజస్తుమృదంగస్స్యా
ద్ఢక్కా-మురళయోరపీతిశబ్దార్ణవే- మణిమయాః మణివికారాఃభువఃక్రీడా
స్థానభూమయఃయేషుతేతథోక్తాఃఅభ్రంలిహంలిహంతీత్యభ్రంలిహాని అ
భ్రంలిహాని॥ వ్యా॥ వహాభ్రేలిహఇతిఖచ్- అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమా
గమః భ్రాంలిహానితుంగాన్యగ్రాణిశిఖరాణియేషాంతేతథోక్తా- అతితుంగాఇత్యర్థః

తముకాణాస్సి ష్నిగ్ధగంభీరఘోషం। అంతస్తోయం మణిమయభువ స్తుంగమభ్రం
లిహాగ్రాః । ప్రాసాదాస్త్వాం తులయితుమలం యత్ర తైస్తైర్విశేషైః॥ ౧॥
హస్తే లీలాకమలమలకే బాలకుందానువిద్ధం నీతా లోధ్రప్రసవరజసా పాండు
తామాననే శ్రీః। చూడాపాశే నవకురవకం చారుకర్ణే శిరీషం సీమంతే చ త్వ

ప్రాసాదాః దేవగృహాః॥ ని॥ ప్రాసాదో దేవభూభుజామిత్యమరః విద్యుత్తో స్యసంతీతి విద్యుత్వంతం- సేంద్రచాపం ఇంద్రచాపయుక్తం స్నిగ్ధః శ్రావ్యః గంభీరః ప్రగల్భః ఘోషః గర్జితధ్వనిర్యస్య తం అంతః అంతర్గతం తోయం యస్య తమంతస్తోయం అంతస్సలిలం తుంగమున్నతం- త్వాం తైస్తైర్విశేషైః లలితవనితాత్వాదిధర్మైః కరణైః- తులయితుం సమీకర్తుం॥ వ్యా॥ తులాశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్తుమున్ ప్రత్యయః- అలంపర్యాప్తాః॥ ని ॥ అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః- అత్ర ఉపమానోపమేయ భూతమేఘప్రాసాదధర్మాణాం విద్యుద్ధ్వనితాదీనాం యథాసంఖ్యమన్యోన్యసాదృశ్యాన్మేఘప్రాసాదసాదృశ్యసిద్ధిః బింబప్రతిబింబభావేన ఇయం పూర్ణోపమా॥ ౧॥ సంప్రతి సర్వదా సర్వర్తుసంపత్తిమాహ- హస్త ఇతి- యత్ర అలకాయాం వధూనాం స్త్రీణాం హస్తే - లీలార్థం కమలం లీలాకమలం శరల్లింగమేతత్ -యథోక్తం॥ శ్లో॥ శరత్పంకజలక్ష్మేతి - అలకే కుంతలే జాత్యేకవచనం- బాలకుందైః ప్రత్యగ్రమాఘ్యకుసుమైః అనువిద్ధం సంనద్ధః గ్రథనమితియావత్॥ వ్యా॥ నపుంసకే భావే క్తః- హేమంతకార్యమేతత్ -యద్యపి కుందానాం తైశిరత్వమప్యస్తి-మాఘ్యం కుందమిత్యభిధానాత్ - తథాపి హేమంతే ప్రాచుర్యశైశిరే ప్రౌఢత్వమిత్యవస్థా భేదేన హేమంతకార్యత్వమిత్యాశయేనైవ బాలపదవిశేషణం- అలకమితి ప్రథమాంతపాఠే సప్తమీ ప్రక్రమభంగస్స్యాత్ -నాథస్తు-నియతపుల్లింగతాహానిశ్చేతిదోషాంతరమాహ తదసత్। శ్లో॥ స్వభావవక్రాణ్యలకాని తాసామితి ॥ శ్లో ॥ నిర్ధూతాస్యాలకాని తాడితముఖైః కృతో న్న దరః ఖండితః ఇత్యాదిషు ప్రయోగేషు నపుంసకలింగతాదర్శనాదితి- ఆననే ముఖే లోధ్రప్రసవానాం లోధ్రపుష్పాణాం తైశిరాణాం రజసా పరాగేణ॥ ని॥ స్యాద్రుక్త్వాదేఫలేపుష్పే ప్రసవో గర్భమోచనే ఇత్యుభయత్ర- పాండుతాం విశదగత్వం నీతా ప్రాపితా శ్రీః శోభా చూడాపాశే కేశపాశే నవకురవకం॥ ని॥ తత్ర శోణకురవకస్తత్రపీతే కురంటక ఇత్యమరః- వాసంతః పుష్పవిశేషః కర్ణే చారు పేశలం శిరీషం గ్రైష్మః పుష్పవిశేషః- సీమంతే మస్తకే కేశవీధ్యాం॥ ని ॥ సీమంతమస్త్రియాంమస్తకే కేశవీధ్యామి త్యమరః శబ్దార్ణవే- తవోపగమః త్వదుపగమః - ఘనాగమః కాలఇత్య

దుపగమజం యత్రనీపంవధూనాం ॥ ౩ ॥ యత్రోన్మత్తభ్రమరముఖరాః పాదపానిత్యపుష్పాహంసశ్రేణీరచితరశనానిత్యపద్మానళిన్యః । కేకోత్కంఠాభవనశిఖినోనిత్యభాస్వత్కలాపానిత్యజ్యోత్స్నాఃప్రతిహతతమోవృత్తిరమ్యాఃప్రదోషాః॥ ౪॥ ఆనందోత్థంనయనసలిలంయత్రనాన్యైర్నిమిత్తైః నాన్యస్తాపఃకుసుమశరజాదిష్టసంయోగసాధ్యాత్ । నాప్యన్యస్మాత్ప్రణయకలహాద్విప్రయోగోపపత్తిర్విత్తేశానాంనచఖలువయోయౌవనాదన్యదస్తి॥

థనాః తత్రైవజాతం త్వదుపగమజం- వార్షికలింగముక్తం నీపం కదంబకుసుమం చ సర్వత్రాప్యస్తీతి శేషః॥ వ్యా॥ అసిభవతిపరః ప్రధానపురుషః అప్రయుజ్య మానోఽప్యస్తీతి న్యాయాత్ ఇత్థంకమలకుందాదితత్తత్కాల్యసమాహారా భిధానాత్ అర్థాత్సర్వర్తుసమాహారసిద్ధిః - కారణంవినా కార్యాభావా దితిభావః॥ ౩॥ యత్రేతి॥ యత్రాలకాయాం- పాదపావృక్షాః - నిత్యానిపు ష్పాణియేషాం తేనిత్యపుష్పాః - సతతమృతునియమాదిత్యర్థః - అతఏవోన్మ త్తైఃభ్రమరైఃముఖరాశ్శబ్దాయమానాః - నళిన్యఃపద్మిన్యః - నిత్యంపద్మాని యాసాంతాః నిత్యపద్మాః- నతుహేమంతాదివజతమితిభావః అతఏవహం సశ్రేణిభీరచితరశనాః కల్పితమేఖలాఃనిత్యహంసపరివేష్టితా ఇత్యర్థః- భవనశిఖినఃక్రీడామయూరాః- నిత్యభాస్వంతఃకలాపాఃబర్హాణి యేషాం తేతథోక్తాః నతువర్షాస్వేవేతిభావః అతఏవకేకాభిరుత్కంఠాఃఉద్గ్రీవాః ప్రదోషాః రాత్రయః - నిత్యంజ్యోత్స్నాః చంద్రికా యేషాం తే నిత్యజ్యో త్స్నాఃనతుశుక్లపక్షఏవప్రతిహతతమసాంవృత్తిర్వ్యాప్తిర్యేషాం తేచతే రమ్యాశ్చతథోక్తాః- సయనసుఖగా ఇత్యర్థః॥ ౪ ॥ ఆనందేతి॥ యత్రాలకా యాంవిత్తేశానాంయక్షాణాం॥ సి॥ విత్తేశ్వరఃకుబేరస్తస్యాత్మీయా ధనికయ క్షయోరితివిశ్వః- ఆనందోత్థమానందజన్యం నయనసలిలం - అన్యైర్నిమి త్తైఃశోకాదిభిర్నాస్తి ఇష్టసంయోగేనప్రియజనసమాగమేన- సాధ్యాన్నివర్త నీయాత్ -నత్వప్రతీకార్యాదిత్యర్థః- కుసుమశరజాన్మదనజన్యాత్తాపాత్-అ న్యస్తాపోనాస్తి-ప్రణయకలహాదన్యస్మాత్కారణాత్ - విప్రయోగో పపత్తిర్వ్యాసంగాపాప్తిరపి- నాస్తికించ - యౌవనాదన్యద్వయోవార్ధకంచ- నాస్తిఖలు ఇతశ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమితివ్యాఖ్యాతం ॥ ౫ ॥ యస్యామితి ॥ యస్యాం యక్షాః ఉత్తమస్త్రీసహాయాః - లలితాంగనా సహచరాః సంతః- సితమణిమయాని స్ఫటికమణిమయానిచ చంద్రకాంతమణిమయానివా అతఏవ జ్యోతిషాంతారకాణాం ఛాయాఃప్రతిబింబాన్యేవ కుసుమాని తైః రచి తానిపరిష్కృతాని॥ సి॥ జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలాస్వ దృక్పుత్రాధ్వర

శ్లో॥ యస్యాంయక్షాస్సితమణిమయాన్యేత్య హర్మ్యస్థలాని జ్యోతిశ్ఛాయా
కుసుమరచితాన్యుత్తమస్త్రీసహాయాః। ఆసేవంతేమధురతిఫలం కల్పవృక్ష
ప్రసూతంత్వద్గంభీరధ్వనిషుశనకైః పుష్కరేష్వాహతేషు ॥ ౬ ॥ మందాకి
న్యాఃపయసిశిశిరైః సేవ్యమానామరుద్భిర్మందారాణా మనుతట రుహాంఛా
యయావారితోష్ణాః। అన్వేష్టవ్యైః కనకసికతాముష్టినిక్షేపగూఢైస్సం

రాత్మస్వీకృతై జయ. తీ. ఏతేనపానభూమిరచ్ఛ్రానశోభత్వముక్తం హర్మ్యస్థ
లాన్యేత్యప్రాప్యతద గంభీరధ్వనిరివ ధ్వనిర్యేషాం తేషు త్వద్గంభీరధ్వనిషు పు
ష్కరేషువాద్యభాండముఖేషు। ని॥ పుష్కరంకరిహస్తాగ్రేవాద్యభాండము
ఖేజలేవ్యోమ్నిపద్మేఫలేఖడ్గాగ్రేఽథమధవిశేవయోరిత్యనురః శనకైః మంద
మాహతేషు తాడితేషు సత్సు- ఏవంచవాద్యంనృత్తగీతయోరప్యుపలక్షణం-
కల్పవృక్షప్రసూతంమందారవృక్షోద్భవం- కల్పవృక్షస్య కాంతిత్రాణప్రద
త్వాత్-మధ్వపితద్గ్రప్రసూతమిత్యర్థః- రతిస్సురతిస్సురతమేవఫలం యస్య
తత్ రతిఫలంప్రాప్తత్వాద్రతిఫలాఖ్యంమధుమద్యమాసేవంతే - ఆద్రియ్యేపిబంతీ
త్యర్థః॥ శ్లో॥ తాళఫలీరసితాన్వృతామలగుడోన్మత్తాస్థికాలాహ్వయా। ద్రా
క్షాంద్రదుమమోరటాక్షుకవల్లీగుచ్ఛప్రసూనైరుతం- ఇత్థంచేన్మధుపుష్పభం
గ్యాకచితంపుష్పద్రుమాలాస్వితక్వాథేనస్మరదీపనంరతి ఫలాఖ్యం స్వాదునీ
తంమద్వితిమదిరార్ణవే। ౬। మందాకిన్యాఇతి ॥ యత్రాలకాయామమర్త్య
హూనకమరోషాం తేఅమరాః తైరమరైఃప్రార్థితాః కాంక్షితాః అతిసుందర
య్యఇత్యర్థః. కన్యాయత్స్యకుమార్యః॥ ని॥ కన్యాకుమారికానార్యోరితివిశ్వః-
శిశిరైఃశైత్యైఃమందాకిన్యాఃగంగాయాః పయసి మరుద్భిః మారుతైః సేవ్యమా
నాఃవీజ్యమానాస్సత్యఃతథాఅనుతటంతటేషురోహంతీత్యను తటరుహాః- క్వి
ప్ - తేషాం॥ సూ॥ఉపపదమతిఙితిసమాసః తేషాంమందారాణాంఛాయయా అ
నాతపేనవారితోష్ణాఃనివారితతాపాస్సత్యఃకనకస్యసికతానుముష్టిభిఃనిక్షేపేణ
ప్యాసేనగూఢైఃసంవృత్తైః-అథవా-కనకసికతానాంముష్టిషునిక్షేపేణగూఢైః
అతఏవఅన్వేష్టవ్యైర్మార్గణీయైః మణిభిఃరత్నైః సంక్రీడంతేగూఢమణిసంజ్ఞ
యాదైశికక్రీడయా సమ్యక్క్రీడంతీత్యర్థః। సూ॥ క్రీడోనుసంపరిభ్యశ్చే
త్యాత్మనేపదం॥ శ్లో॥ రత్నాభిర్వాటకాదౌగుప్తిర్దీప్తవ్యకమణిభిః। బాలి
కాభిఃకృతాక్రీడానామ్నాగూఢమణిస్మృతా - రాసక్రీడాగూఢమణి గుప్త
కేళిస్తులాయనం- పిండకందుకదండాద్యస్మృతాదైశికకేళయఇతిశబ్దార్ణ
వే॥ ౭॥ నీవీతి॥ యత్రానిభృతకరేషుచపలహస్తేషునీవీస్రంసనోద్యోగభయా
త్కంపమానకరేష్విత్యర్థః- ప్రియేషునీవీ వస్త్రగ్రంథిః॥ ని ॥ నీవీపరిపణగ్రం

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

క్రీడంతేమణిభిరనురప్రార్థితా యత్రకన్యాః॥ ౭॥ నీవీబంధోచ్ఛ్వసిత శిథిలం యత్రబింబాధరాణాం క్షౌమంరాగాదనిభృతకరేష్వాక్షిపత్సుప్రియేషు । అర్చిస్తుంగానభిముఖమపిప్రాప్యరత్నప్రదీపాన్ హ్రీమూఢానాంభవతి విఫలప్రేరణాచూర్ణముష్టిః॥ ౮॥ యత్రస్త్రీణాంప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాలింగితానామంగగ్లానింసురతజనితాంతంతుజాలావలంబాః। త్వత్సంరోధాపగమవిశదైః చంద్రపాదైర్నిశీథే వ్యాలుంపంతిస్ఫుటజలలవస్యందినశ్చంద్రకాంతాః॥ ౯॥ నేతానీతాస్సతతగతినాయద్విమానాగ్రభూమీరాలేఖ్యానాంస్వ

థాస్త్రీణాం జంఘసవాసనీతివిశ్వః - నీవీతిబంధః నీవీబంధః- చూతకృతవద్ధ పాసరుక్త్యం- తస్యోచ్ఛ్వసితేనత్రుటనేనశిథిలంక్షౌమందుకూలం రాగాదను రాగాదాక్షిపత్సుహరత్సుసత్సు - హ్రీమూఢానాంలజ్జాధురాణాం- బిం బి- బింబికాఫలం॥ ని॥ బిబికాయాఃఫలేబింబఃప్రతిబింబేచమండలఇతివిశ్వః- తద్వదధరోయాసాం తాసాంబింబాధరాణాంస్త్రీవిశేషాణాం । ని ॥ విశే షాఃకామినీ కాంతాభీరుర్బింబాధరాంగనేతిశబ్దార్ణవే- చూర్ణస్యకుంకుమాదే ముష్టిరర్చిశ్శిఖయాజ్వాలాః- తుంగాన్॥ ని॥ అర్చిర్జ్వాలాచయూఖయో రితివిశ్వః - రత్నాన్యేవప్రదీపాః రత్నప్రదీపాః అభిముఖంయథాతథా ప్రాప్యాపి విఫలప్రేరణాదీపనిర్వాపణార్థమత్యాహితప్రక్షేపాభవతి - అ త్రాంగనానాంరత్నదీపనిర్వాపణప్రవృత్త్యామౌగ్ధ్యంపద్యతే॥ ౮॥ యత్రే తి॥ యత్రఅలకాయాంనిశీథఅర్ధరాత్రే॥ ని॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌద్వావిత్యమ రః - త్వత్సంరోధస్యమేఘావరణస్య అపగమేనవిశదైర్నిర్మలైశ్చంద్రపాదైః చంద్రరశ్మిభిః ॥ ని ॥ పాదారశ్మ్యంఘ్రితుర్యాంశా ఇత్యమరః - స్ఫుటజలల వస్యందినః ఉద్బిందుకణస్రావిణః తంతుజాలావలంబాః- వితానావలంబిసూ త్రపుంజాధారాః గ్రథితా ఇత్యర్థః- చంద్రకాంతాశ్చంద్ర[illegible] ణయః- ప్రియతమానాంభుజైరుచ్ఛ్వాసితానిశ్వాసయుక్తజలసేకా[illegible] శిథిలితానిఆలింగితానియాసాంతాసాంస్త్రీణాంసురతజనితాంఅంగగ్లా[illegible] అవయవానాంగ్లానతాంవ్యాలుంపంతిఅపనుదంతి॥ ౯॥ నేత్రేతి॥ మే ఘనేత్రాప్రేరకేణ- సతతగతినావాయునా॥ ని ॥ మాతరిశ్వాసదాగతి[illegible] మరః - యద్విమానాగ్రభూమీర్యస్యాః అలకాయావిమానానాంసప్తభౌ మికభవనానాం- అగ్రభూమీర్యుపరిభూమికాః నీతాఃప్రాపితాః - త్వామిహప శ్యంతియాంస్త్రీత్వాదృశస్త్వత్సదృశా ఇత్యర్థః ॥ వ్యా ॥ త్వాదృశమే ఘాలోచనస్య చేతకస్య ప్రత్యాసన్నజలముచో మేఘాః - ఆలేఖ్యానాంసచి

జలకణికాదోషముత్పాద్యసద్యః । శంకాస్పృష్టా ఇవ జలముచస్త్వాదృశో జాలమార్గైర్ధూమోద్గారానుకృతినిపుణా జర్జరా నిష్పతంతి ॥ ౧౦ ॥ అక్షయ్యాంతర్భవననిధయః ప్రత్యహం రక్తకంఠైరుద్గాయద్భిర్ధనపతియశః కిన్నరైర్యత్ర సార్ధం। వైభ్రాజాఖ్యం విబుధవనితావారముఖ్యాసహాయా బద్ధాలాపా బహిరుపవనం కామినో నిర్విశంతి ॥ ౧౧ ॥ గత్యుత్కంపాదలకపతితైర్యత్ర మందారపుష్పైః పత్రచ్ఛేదైః కనకకమలైః కర్ణవిభ్రంశిభి

ర్త్రాణాం । ని ॥ చిత్రే లిఖితరూపం స్యాత్ లేఖ్యం తు ప్రయత్నతః - నిమిత్తోత్తమచిత్రమితి శబ్దార్ణవే ఏషాం జలకణికాభిర్జలకణైః దోషం స్ఫుటనముత్పాద్య సద్యశ్శంకాస్పృష్టా ఇవ సాపరాధత్వాద్భయావిష్టా ఇవ ॥ ని ॥ శంకా వితర్కభయయోరితి శబ్దార్ణవే- ధూమోద్గారస్య ధూమనిర్గమస్య అనుకృతావనుకరణే నిపుణాః కుశలాః జర్జరా విశీర్ణాస్సంతః జాలమార్గైర్గవాక్షరంధ్రైః నిష్పతంతి నిర్గచ్ఛంతి- యథా కేనచిద్బంధకీపురసంచారవతా దూతేన గూఢవృత్త్యా గృహస్య భూమిం ప్రాపితాః తత్ర స్త్రీణాం వ్యభిచారదోషముత్పాద్య సాశంకాః క్లిష్టవేషాంతరాః జారాః క్షుద్రమార్గైర్నిష్క్రామంతి తద్వదితి ధ్వనిః ప్రకృతార్థే శంకాస్పృష్టా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ ౧౦ ॥ అక్షయ్యేతి ॥ యత్రాలకాయాం క్షేతుం శక్యాః క్షయ్యాః ॥ సూ ॥ క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థ ఇతి నిపాతః - తతో నఞ్సమాసః - భవనానామంతః అంతర్భవనం ॥ వ్యా ॥ అవ్యయీభావసమాసః- అక్షయ్యాః అంతర్భవనే నిధయో యేషాం తే తథోక్తాః సమృద్ధ్యా భోగసంభావనార్థమిదం విశేషణం- విబుధవనితాః అప్సరసః తా ఏవ వారముఖ్యా వేశ్యావిశేషాస్తాస్సహాయా యేషాం తే తథోక్తాః ॥ ని ॥ వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవా ధనాజనైః - సత్కృతా వారముఖ్యా స్యాదిత్యమరః - బద్ధాలాపాః సంధానితసల్లాపాస్సంతః కామినః కాముకాః అహన్యహని ప్రత్యహం ॥ సూ ॥ అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా అవ్యయీభావః అనశ్చేతి సమాసాంతష్టచ్- రక్తః మధురః కంఠధ్వనిర్యేషాం తై రక్తకంఠైః అత ఏవ ధనపతియశః కుబేరకీర్తిముచ్చైర్గాయద్భిరుద్గాయద్భిః ఏవ గానస్య గాంధారగ్రామప్రాయత్వాత్తారతరం గాయద్భిరిత్యర్థః కిన్నరైః సార్ధం కిన్నరైస్సహ విభ్రాజస్య నామ గజేంద్రస్య ఇదం వైభ్రాజం వైభ్రాజమిత్యాఖ్యా యస్య తద్వైభ్రాజాఖ్యం ॥ శ్లో ॥ విభ్రాజేన గజేంద్రేణ త్రాతం వైభ్రాజమాఖ్యయేతి శంభురహస్యే- చైత్రరథస్యైవ నామాంతరమేతత్ - బహిరుపవనం బాహ్యోద్యానం నిర్విశంత్యనుభవంతి ॥ ౧౧ ॥ గత్యుత్కంపాదితి । యత్రాలకాయాం కామినీనాం అభిసారికా

శీర్ణైశ్చ ముక్తాజాలైః స్తనపరిసరచ్ఛిన్నసూత్రైశ్చ హారైర్నైశో మార్గస్స
వితురుదయే సూచ్యతే కామినీనామ్ ॥ మత్వా దేవం ధనపతిసఖం యత్ర సాక్షా
ద్వసంతం ప్రాయశ్చాపం న వహతి భయాన్మన్మథష్షట్పదజ్యమ్ । సభ్రూభంగం
ప్రహితనయనైః కామిలక్ష్యేష్వమోఘైస్తస్యారంభశ్చతురవనితావిభ్రమైః
రేవ సిద్ధః ॥ ౧౩ ॥ వాసశ్చిత్రం మధు నయనయోర్విభ్రమాదేశదక్షం పుష్పో

ణాం ॥ ని ॥ కాంతార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికేత్యమరః- నిశి
భవః నైశః మార్గః- నిశి భవః నైశః మార్గః సవితుస్సూర్యస్యోదయే సతి గ
త్యాగమనేన ఉత్కంపశ్చలనం తస్మాద్ధేతోః అలకేభ్యః పతితైర్మందారపు
ష్పైః తథా పత్రాణాం మకరికాపత్రాణాం ఛేదైః ఖండైః పతితైరితి శేషః క
ర్ణేభ్యః విభ్రంశంతీతి కర్ణవిభ్రంశిని- తైః కనకస్య కమలైః కనకకమలైశ్చ ॥
వా ॥ షష్ఠ్యా వివక్షితార్థలాభ సతి మయటా గ్రహే ధ్యాహారదోషః- ఏవము
న్యత్రాప్యనుసంధేయం - తథా ముక్తాజాలైః మౌక్తికసరైః శిరోనివేశితైరితి
శేషః తథా స్తనయోః పరిసరః ప్రదేశః తత్ర ప్రభిన్నాని సూత్రాణి యేషాం
తైః హారైశ్చ సూచ్యతే జ్ఞాప్యతే- మార్గపతితమందారకుసుమాదిలింగైరయ
మభిసారికాణాం పంథా ఇతి ద్రష్టృభిరనుమీయత ఇత్యర్థః ॥ ౧౨ ॥ మత్వేతి ॥
యత్ర మన్మథః ధనపతేః కుబేరస్య సఖా ధనపతిసఖః ॥ సూ ॥ రాజాహస్సఖి
భ్యష్టచ్- తం దేవం మహాదేవం సాక్షాద్వసంతం సఖిస్నేహాన్నిజరూపేణవ
ర్తమానం తస్థివాంసం మత్వా జ్ఞాత్వా భయాత్ ఫాలేక్షణభయాత్ షట్పదా
ఏవ జ్యా మౌర్వీ యస్య తత్తథోక్తం చాపం ప్రాయః ప్రాచుర్యేణ న వహతి న బిభ
ర్తి- కథం తర్హి తస్య కార్యసిద్ధిరిత్యత ఆహ- సభ్రూభంగమితి - తస్య మన్మ
థస్యారంభః కామిజనవిజయవ్యాపారః సభ్రూభంగం యథా తథా
ప్రహితాని ప్రయుక్తాని నయనాని దృష్టయో యేషు తైస్తథోక్తైః - కామిన ఏ
వ లక్ష్యాణి తేష్వమోఘైస్సఫలప్రయోగైరిత్యర్థః- చాపం తు కదాచిన్మోఘమ
పి స్యాదితి భావః - చతురాశ్చతాః వనితాశ్చ తాసాం విభ్రమైర్విలాసైరేవ -
సిద్ధః నిష్పన్నః యదనర్థకం చాపం తస్మిక ఫలం చ తత్ప్రయోగాద్వారం నిశ్చితసాధ
నప్రయోగ ఇతి భావః ॥ ౧౩ ॥ వాస ఇతి ॥ శ్లో ॥ కచధార్యం దేహధార్యం ప
రిధేయం నిచోలనం । చతుర్ధా భూషణం ప్రాహుః స్త్రీణామన్యత్తు దైశికమితి
రసాకరే - తదేవాహ - యస్యామలకాయాం చిత్రం నానావర్ణం వాసః వ
స్త్రం పరిధేయమంశుకమేతత్ - నయనయోర్విభ్రమాణాం ఆదేశే ఉపదేశే ద
క్షం- విభ్రమాధాయకమిత్యర్థః- అనేన విభ్రమద్వారా మధునో మండనత్వ
మితి కిసలయం లతచ్ఛకుండలాదివద్దేహధార్యాంతర్భావ్యం మధుమద్యం కిస

ద్భేదం సహకిసలయైర్భూషణానాంవికల్పాన్ । లాక్షారాగంచరణకమల
న్యాసయోగ్యంచయస్యా మేకః సూతే సకలమబలామండనం కల్పవృక్షః ॥
౧౪ ॥ తత్రాగారంధనపతిగృహానుత్తరేణాస్మదీయందూరాల్లక్ష్యం సురపతి
ధనుశ్చారుణాతోరణేన । యస్యోపాంతేకృతకతనయః కాంతయావర్ధితోమే
హస్తప్రాప్యస్తబకనమితోబాలమందారవృక్షః ॥ ౧౫ ॥ వాపీచాస్మిన్
మరకతశిలాబద్ధసోపానమార్గా హైమైశ్ఛన్నావికచకమలైస్స్నిగ్ధవైదూ

లనాలైః పల్లవైస్సహపుష్పోద్భేదం కుసుమోద్గమముభయంచేత్యర్థః- ఇద
ముకచధార్యంభూషణానాంవికల్పాన్విశేషాన్- దేహధార్యమేతత్ తథాచ
రణకమలయోర్న్యాసస్యసమర్పణస్యయోగ్యం- రజ్యతేనేనేతిరాగఃరంజక
ద్రవ్యంలాక్షైవరాగఃలాక్షారాగః తమిమంచాంగరాగాదివిలేపనమండనోప
లక్షణమితిసకలంసర్వం చతుర్విధమపీత్యర్థః - అబలామండనం యోషి
త్ప్రసాధనజాతంఏకఃకల్పవృక్షఏవసూతే జనయతినతునానా ప్రసాధనసం
పాదనప్రయాసఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ఇత్థమలకాంవర్ణయిత్వా తత్రస్వభవనం
సాభిజ్ఞానమాహ- తత్రేతి- తత్రాలకాయాం ధనపతిగృహానుత్తరేణకుబేర
గృహేభ్యః ఉత్తరస్మిన్నదూరప్రదేశే సూ॥ ఎనబన్యతరస్యామదూరేపంచమ్యా - ఇత్యేన
ప్- ఏనపాద్వితీయేతిద్వితీయా॥ ని॥ గృహాఃపుంసిచభూమ్న్యేవేత్యమరః- అస్మ
యమేతత్ అస్మాకమిదమస్మదీయం॥ సూ॥ వృద్ధాచ్ఛఇతిఛప్రత్యయః-అగారం
గృహంసురపతి ధనుశ్చారుణా మణిమయత్వాదభంకషత్వాచ్చ ఇంద్రచాప
సుందరేణతోరణేనబహిర్ద్వారేణ॥ ని॥ తోరణోస్త్రీబహిర్ద్వారమి
త్యమరః- దూరాల్లక్ష్యందృశ్యం- అనేనాభిజ్ఞానేనదూరతఏవజ్ఞాతుం శక్యమి
త్యర్థః - అభిజ్ఞానాంతరమాహ- యస్యాగారస్యోపాంతే ప్రాకారాంతః
పార్శ్వదేశేమమకాంతయావర్ధితఃపోషితః అతఏవకృతకతనయః కృత్రి
మపుత్రః పుత్రత్వేనాభిమన్యమానఇత్యర్థః హస్తేనప్రాప్యైఃహస్తాగ్రచయైః
స్తబకైఃగుచ్ఛకైఃనమితః - స్తబకభారాల్లంబమానఇత్యర్థః ॥ ని ॥ స్యా
ద్గుచ్ఛకస్తుస్తబకఇత్యమరః- బాలఃకోమలఃమందారవృక్షఃఅస్తీతిశేషః॥౧౫॥
ఇతఃపరంపంచభిఃశ్లోకైరభిజ్ఞానాంతరాణ్యాహ - వాపీతి - అస్మిన్నస్మదగా
రే మరకతశిలాభిర్గారుత్మతమణిభిః బద్ధస్సోపానమార్గో యస్యాస్సాతథో
క్తా- విదూరేభవాః వైదూర్యాః విదూరాఞ్ఞ్య ఇతిఞ్యప్రత్యయః- వైదూర్యా
ణాంవికారాణి వైదూర్యాణి వికారార్థేణ్ప్రత్యయః స్నిగ్ధాని వైదూర్యాణి
నాలాని యేషాంతైః హైమైస్సౌవర్ణైర్వికచకమలైశ్ఛన్నా వాపీదీర్ఘికాచ॥
ని॥ వాపీతుదీర్ఘికేత్యమరః అస్తీతిశేషః - యస్యావాప్యాః తోయే సలిలేకృత

ర్యవాలైః । యస్యాస్తోయే కృతవసతయో మానసం సన్నికృష్టం నాధ్యాస్యంతి వ్యపగతశుచస్త్వామపి ప్రేక్ష్య హంసాః ॥ ౧౬ ॥ తస్యాస్తీరే రచితశిఖరః పేశలైరింద్రనీలైః క్రీడాశైలః కనకకదలీవేష్టనప్రేక్షణీయః మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతసా కాతరేణ ప్రేక్ష్యోపాంతస్ఫురితతటితం త్వాం తమేవ స్మరామి ॥ ౧౭ ॥ రక్తాశోకశ్చలకిసలయః కేసరశ్చాత్ర కాంతః ప్రత్యాసన్నౌ కురవకవృతే

వసతయః కృతనివాసాః హంసాః త్వాం మేఘం ప్రేక్ష్యాపి వ్యపగతశుచః వర్షాకాలే స్వకలుషజలత్వాద్వీతదుఃఖాస్సంతః సంనికృష్టం సన్నిహితమపి మానసం నాధ్యాస్యంతి నోత్కంఠిష్యంతే ॥ వ్యా ॥ అధ్యాసనమిహోత్కంఠాపూర్వకస్మరణమితి కాళికాయాం ॥ ౧౬ ॥ తస్యా ఇతి । తస్యాః వాప్యాః తీరే పేశలైః చారుభిః ॥ ని ॥ చారౌ దక్షే చ పేశల ఇత్యమరః - ఇంద్రనీలైః రచితశిఖరః ఇంద్రనీలమణిమయశృంగ ఇత్యర్థః - కనకకదలీనాం వేష్టనేన పరిధినా ప్రేక్షణీయః దర్శనీయః క్రీడార్థః శైలః । అస్తీతి శేషః హే సఖే ఉపాంతేషు ప్రాంతేషు స్ఫురితా వికసితా తటిత్ యస్య తం తథోక్తం - ఇదం విశేషణం కనకకదలీవేష్టనసామ్యార్థముక్తం - ఇంద్రనీలసామ్యం తు మేఘస్య స్వభావాత్ త్వామిత్యనేన సూచ్యతే - త్వాం ప్రేక్ష్య మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి హేతోః తస్య శైలస్య మద్గృహిణీప్రియత్వాద్ధేతోరిత్యర్థః - కాతరేణ భీతేన చేతసా - భయంచాత్ర సానందమేవ ॥ శ్లో ॥ వస్తునానుభూతానాం తుల్యశ్రవణదర్శనాత్ స్మరణాత్తేన నాద్యాపి సానందా భీర్యథా భవేదితి సాగరే దర్శనాత్ - తమేవ క్రీడాశైలమేవ స్మరామి ఏవకారోపి విషయాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థః - సదృశవస్త్వనుభవాదిష్టార్థస్మృతిర్జాయత ఇత్యర్థః - అతఏవాత్ర స్మరణాఖ్యాలంకారః తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ సదృశానుభవాజన్యస్మృతిః స్మరణముచ్యత ఇతి - అత్ర కేచిదుత్తరకారస్తు త్వాం తమేవ స్మరామీతి యోజయంతు త్వామేవ మేఘశైలత్వారోప ఇతి వ్యాచక్షతే తదయుక్తం - అనాజ్ఞాహార్యాదిషు కారోపస్య పరోక్షత్వేనానుభవాత్మకత్వేన స్మరణత్వానుపయోగాత్ - శైలత్వభావనాస్మృతిరిత్యపి నోపపద్యతే - భావనాయాః స్మృతిత్వే ప్రమాణాభావాత్ - ఆరోపస్యైవ యోగాత్ అన్యథా ప్రసన్నైర్యథా ఆచ్ఛాదితసదృశేపి సాలగ్రామే హరిభావనా దర్శనాదిషు ॥ ౧౭ ॥ రక్తేతి ॥ అత్ర క్రీడాశైలే కురవకా ఏవ వృతిః ఆవరణం యస్య తస్య కురవకవృతేః - మాధవసంశేషవాః మాధవ్యాః - తాసాం మండపస్య - అతిముక్తలతాగృహస్య ॥ ని ॥ అతిముక్తః పుండ్రకస్స్యాద్వాసంతీ మాధవీలతేత్యమరః - ప్రత్యాసన్నౌ సన్నికృష్టౌ - చలకిసలయః చంచలపల్లవః - అశోకవృక్షస్య

మాధవీమంటపస్య। ఏకస్సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ కాంక్షత్యన్యో వదనమదిరాం దోహదచ్ఛద్మనాఽస్యాః॥ ౧౮॥ తన్మధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాంచనీ వాసయష్టిర్మూలే బద్ధా మణిభిరనతిప్రౌఢవంశప్రకాశైః। తా

డనేషు ప్రాంజలిత్వం వ్యజ్యతే. రక్తాశోకః రక్తవిశేషణం తస్య స్మరోద్దీపకత్వాభిప్రాయేణ. తదుక్తం॥ శ్లో॥ ప్రసూనైరశోకస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా. బహుసిద్ధికరః శ్వేతో రక్తోపి స్మరదీపక ఇతి. అశోకకల్పేదర్శనాత్. కాంతః కమనీయః కేసరః వకుళశ్చాస్తి ఇతి శేషః॥ ని॥ అథ కేసరే వకుళో వంజుళ ఇత్యమరః. ఏకః తయోరన్యతరః ప్రాథమికత్వాదశోక ఇత్యర్థః. మయా సహ తవ సఖ్యాః త్వత్ప్రియాయా ఇత్యర్థః. వామపాదాభిలాషి దోహదచ్ఛద్మనేత్యత్రాపి సంబంధనీయం. సచాహంచ అభిలాషిణావిత్యర్థః. అన్యః కేసరః దోహదం వృక్షాదీనాం ప్రసవకారణం సంస్కారద్రవ్యం॥ ని॥ తరుగుల్మలతాదీనామకాలే కుశలైః కృతం। పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తు తత్క్రియేతి శబ్దార్ణవే. తస్యచ్ఛద్మనా వ్యాజేన॥ ని॥ కపటోస్త్రీ వ్యాజదంభోపధయశ్ఛద్మకైతవే ఇత్యమరః. అస్యాస్తవసఖ్యాః వదనమదిరాం గండూషమద్యం కాంక్షతి మయా సహేత్యత్రాపి సంబంధనీయం. అశోకవకుళయోః స్త్రీపాదతాడనగండూషమదిరే దోహదమితి ప్రసిద్ధః॥ ౧౮॥ తన్మధ్య ఇతి॥ కిం చేతి చార్థః. తన్మధ్యే తయోర్వృక్షయోర్మధ్యే అనతిప్రౌఢానాం అనతికఠోరాణాం వంశానాం వేణూనాం ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశో యేషాం తైస్తథోక్తైః తరుణవేణుసచ్ఛాయైరిత్యర్థః మణిభిః మరకతశిలాభిః మూలే బద్ధా రచితా కృతవేదికేత్యర్థః. స్ఫటికమయం ఫలకం పీఠం యస్యాస్సా స్ఫటికఫలకా కాంచనవికారః కాంచనీ సౌవర్ణీ వాసయష్టిః నివాసదండః అస్తీతి శేషః. శింజా భూషణధ్వనిః॥ ని॥ భూషణానాం తు శింజితమిత్యమరః॥ వ్యా॥ భిదాదిత్వాదఙ్ప్రత్యయః. శింజిధాతురయం తాలవ్యాదిః నతు దంత్యాదిరిత్యర్థః. సుప్రయోగే వశి జరి ఇతి శషయోరితి దర్శనాత్. శింజాప్రధానాని చ తాని వలయాని కంకణాని చ తైస్సుభగాః రమ్యాః తైః తాలైః కరతలతాడనైః మే మమ కాంతయా నర్తితః నృత్తం కారయితః వః యుష్మాకం సుహృత్ సఖా నీలకంఠః మయూరః॥ ని॥ మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభుగిత్యమరః. దివసవిగమే సాయంకాలే యాం యష్టిమధ్యాస్తే. యస్యామాస్త ఇత్యర్థః॥ సూ॥ అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ ఇతి కర్మత్వమితి ద్వితీయా. తత్రాగారమారభ్య పంచశ్లోకేషు అతిసమృద్ధివస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారః. తదుక్తం॥ శ్లో॥ తదుదాత్తం భవేద్యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యత ఇతి. నచైషా స్వభావోక్తిర్భావికం

లైశ్శింజావలయసుభగైర్నర్తితః కాంతయా మే యామధ్యాస్తే దివసవి
గమే నీలకంఠస్సుహృద్వః ॥ ౧౯ ॥ ఏభిస్సాధో హృదయనిహితైర్లక్షణైర్లక్ష
యేథా ద్వారోపాంతే లిఖితవపుషౌ శంఖపద్మౌ చ దృష్ట్వా । క్షామచ్ఛాయం
భవనమధునా మద్వియోగేన నూనం సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పుష్యతి
స్వామభిఖ్యామ్ ॥ ౨౦ ॥ గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్రసంపాతహేతోః క్రీ
డాశైలే ప్రథమకథితే రమ్యసానౌ నిషణ్ణః । అర్హస్యంతర్భవనపతితాం కర్తు
మల్పాల్పభాసం ఖద్యోతాలీవిలసితనిభాం విద్యుదున్మేషదృష్టిమ్ ॥ ౨౧ ॥

వానచత్రయస్యాస్థితవస్తుదర్శనాదత్రకవిప్రతిభోత్థాపితా సమానైశ్వర్య
శాలివస్తుదర్శనాదారోపితవిషయత్వమితి- తాభ్యామస్య భేద ఇత్యలంకారస
ర్వస్వకారః ॥ ౧౯ ॥ ఏభిరితి ॥ హే సాధో-న్యా-సాధుస్సమర్థో నిపుణో వేతి
కాశికాయాం- హృదయే నిహితైర్విస్మృతైరిత్యర్థః- ఏభిః పూర్వోక్తలక్ష
ణైస్తోరణాదిభిరభిజ్ఞానైః ద్వారోపాంతే ఏకవచనమవివక్షితం - ద్వారపా
ర్శ్వయోరిత్యర్థః- లిఖితవపుషీ ఆకృతీ యయోస్తౌ తథోక్తౌ శంఖపద్మౌ నా
మ నిధిశేషౌ । ని॥ నిధిర్నా శేవధిర్భేదాః పద్మశంఖాదయో నిధేరిత్యమరః-దృ
ష్ట్వా చ నూనం సత్యం-అధునా ఇదానీమ్॥ వ్యా॥ అధునేతి నిపాతః- మద్వియో
గేన మమ ప్రవాసేన క్షామచ్ఛాయం ఉత్సవోపరమాత్ క్షీణకాంతి భవనం
మద్గృహం లక్షయేథాః- నిశ్చినుయాః- తథా హి-సూర్యాపాయే సూర్యాప
గమే సతి కమలం పద్మం స్వాం స్వకీయాం అభిఖ్యాం శోభాం ॥ ని॥ అభిఖ్యానామ
శోభయోరిత్యమరః॥ సూ॥ ఆతశ్చోపసర్గ ఇతి కప్రత్యయః - న పుష్యతి నోప
చినోతి ఖలు- సూర్యవిరహితం పద్మమివ గృహపతివిరహితం గృహం న శోభత
ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ నను నిజగృహనిశ్చయానంతరం కృత్యమాహ- గత్వేతి - శీ
ఘ్రసంపాతః శీఘ్రప్రవేశః స ఏవ హేతుస్తస్య శీఘ్రసంపాతహేతోః - శీఘ్ర
ప్రవేశార్థమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సంపాతః పతనే వేగే ప్రవేశే భేదసంవిదోరితి శ
బ్దార్ణవే- సద్యస్సపది కలభస్య గజపోతస్య తనురివ తనుర్యస్య తస్య భావస్త
త్తాం- కలభతనుతాం అల్పశరీరతాం- గత్వా ప్రథమకథితే తస్యాస్తీర ఇత్యా
దినా పూర్వోక్తే రమ్యసానౌ నిషేవణయోగ్య ఇత్యర్థః - క్రీడాశైలే నిషణ్ణ
ఉపవిష్టస్సన్ అల్పాల్పా ప్రకారాభావః ప్రకాశో యస్యాస్తాం అల్పాల్పభా
సమ్॥ సూ॥ ప్రకారే గుణవచనస్యేతి ద్విరుక్తిః - ఖద్యోతానామాలిః-తస్యా వి
లసితేన స్ఫురణేన నిభాం సమానాం విద్యుదున్మేషః విద్యుత్ప్రకాశః స ఏవ దృ
ష్టిః- తాం భవనస్యాంతః అంతర్భవనం తత్ర పతితాం ప్రవిష్టాం కర్తుమర్హ
సి యథా కశ్చిత్కించిదన్వేష్టా క్వచిదున్నతే స్థిత్వా శనైశ్శనైరాలోకైః రాం

తన్వీశ్యామాశిఖరిదశనా పక్వబింబాధరోష్ఠీమధ్యేక్షామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః । శ్రోణీభారాదలసగమనాస్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం యాతత్రస్యాద్యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేవధాతుః ॥ ౨౨ ॥ తాంజానీథాః పరిమితక

దాక్షీ ముఖీ దృష్టిముష్టదేశే పాళయతిత్వదిద్ధ్వసః । ౨౧ ॥ సంగ్ర. అదృష్టి పాతఫల సాభిజ్ఞానంశ్లోకద్వయేనాహ- తన్వీత్యాది- తన్వీకృశాంగీనతుపీవరీ॥ స॥ శ్లక్ష్ణందభ్రంకృశంతన్వ్వైపర.॥ మా॥ వ్యా॥ గుణవచనాదితిజీప్ర. శ్యామాయువతిః॥ స॥ శ్యామాయౌవనమధ్యస్థేత్యుత్పలమాలా శిఖరాణ్యేషాం సంతీతిశిఖరిణఃకోటిమంతః॥ స॥ శిఖరంశైలవృక్షాగ్రకక్షా పులకకోటిష్వితివిశ్వః- శిఖరిణఃదశనాఃదంతాఃయస్యాస్సాశిఖరిదశనా - ఏతేనాస్యాభాగ్యవత్వంపత్యుర్దాయుష్కరత్వంచసూచ్యతే తదుక్తంకాసాముద్రే। శ్లో ॥ స్నిగ్ధాస్సమాస్సమాపాస్సుపఙ్క్తయశ్శిఖరిణశ్శ్లిష్టాఃదంతాభవన్తియాసాంతాసాంపాదేజగత్సర్వం॥ తాంబూలరసరక్తపస్ఫటభాస్వమోదయాః- యస్యాశ్శిఖరిణోదంతాదీర్ఘంజీవతితత్పతిరితిపక్వంపరిణతంబింబంబింబికాఫలమివాధరోష్ఠోయస్యాస్సాపక్వబింబాధరోష్ఠీ। శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యపదలోపీ మధ్యేక్షామాకృశోదరీత్యర్థః- చకితహరిణ్యాః ప్రేక్షణానీవప్రేక్షణానియస్యాస్సాతథోక్తా- ఏతేనాస్యాఃపద్మినీత్వంచసూచ్యతే- తదుక్తంరతిరహస్యే- పద్మినీలక్షణప్రస్తావే॥ శ్లో ॥ చకితమృగదృగాభేప్రాంతరక్తేచనేత్రేఇతి- నిమ్ననాభిఃగంభీరనాభిః అనేననారీణాంనాభిగాంభీర్యాన్మదనగసౌతిరేకఇతికామసూత్రార్థఃసూచ్యతే- శ్రోణీభారాత్- అలసగమనామందగామినీనతుజంఘాదోషాత్ - స్తనాభ్యాంస్తోకనమ్రాఈషదవనతానతుపుందోషాత్- యాతత్రవిషయేతస్మిన్నాయువతివిషయేయువతీరధికృత్యేత్యర్థః, ధాతుఃబ్రహ్మణఃఆద్యాసృష్టిఃప్రథమశిల్పమివస్థితేత్యుత్ప్రేక్షా ప్రథమనిర్మితాయువతిరిత్యర్థః, ప్రాయేణశిల్పినాంప్రథమనిర్మాణేప్రయత్నాతిశయాత్, శిల్పసౌష్ఠవంస్పష్టమితిభావఃవిశేషణం, తథాచాస్యాఃప్రపంచేనకుత్రాప్యేవంవిధరూపణీయుక్తరమణీరత్నమస్తీతిభావః, తదేవంభూతాయాస్త్రీత్ర్యాంతద్భవనేఆస్తినివర్తితామిత్యుత్తరశ్లోకేనసంబంధః ॥ ౨౨ ॥ తామితి। సహచరేసహచారిణిమయిదూరీభూతేదూరంస్థితేసతిసహచరశబ్దేనవిరహాసహిష్ణుత్వంవ్యజ్యతే- సహచరేచక్రవాకేదూరీభూతేసతిచక్రవాకీంచక్రవాకవధూమివ। సూ॥ జాతేః స్త్రీవిషయాదయోపధాదితిజీష్ - ఏకాముకాకినీస్థితాంపరిమితకథాంమితభాషిణీంతామంతేభవనగతాంమేద్వితీయంజీవితంజానీథాఃజీవభూతాంబుద్ధ్వైప్రియ

థాః జీవితం మే ద్వితీయం దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీమివైకాం
గాఢోత్కంఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం జాతాం మన్యే శిశిర
మథితాం పద్మినీం వాన్యరూపాం ॥ ౨౩ ॥ నూనం తస్యాః ప్రబలరుదితోచ్ఛూ
ననేత్రం ప్రియాయా నిశ్వాసానామశిశిరతయా భిన్నవర్ణాధరోష్ఠమ్ । హ
స్తన్యస్తం ముఖమసకలవ్యక్తి లంబాలకత్వాదిందోర్దైన్యం త్వదుపసరణ
క్లిష్టకాంతేర్బిభర్తి ॥ ౨౪ ॥ ఆలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా

మంగళశ్చేత్యర్థః - తన్వీత్యాదిభిరుక్తలక్షణైరితి శేషః లక్ష్యమాణా మన్యథా
భావమాశంక్యాహ - గాఢేతి గాఢోత్కంఠాం ప్రబలరణరణకాం ॥ శ్లో ॥
రాగస్త్వలబ్ధవిషయే వేదనా మహతీ తు యా - సంశోషణీ తు గాత్రాణాం తా
ముత్కంఠాం విదుర్బుధా ఇత్యభిధానాత్ - బాలాం గురుషు విరహాత్ప్ర
ధుదివసేషు గచ్ఛత్సు వర్తమానేషు సత్సు శిశిరేణ శిశిరకాలేన మథితాం పీడి
తాం పద్మినీం పద్మినీమివ ॥ శ్లో ॥ ఇవవద్వాయథాశబ్దావితి దండీ - అన్య
రూపాం పూర్వవిపరీతాకారాం జాతాం మన్యే హిమహతాం పద్మినీవదన్యాదృ
శీం జాతేతి తర్కయామి - తతో నేయమన్యేతి భ్రమితవ్యమితి భావః ॥ ౨౩ ॥
నూనమితి ॥ ప్రబలరుదితేనోచ్ఛూనే స్థపుటితే నేత్రే యస్య తత్ ॥ ట్వి ॥ ఉ
చ్ఛూనేత్యత్ర ట్వియి శ్వికర్తరి క్తః ఓదితశ్చేతి నిష్ఠానత్వం వచిస్వపీత్యాదినా సంప్ర
సారణం - సంప్రసారణాచ్చేతి పూర్వరూపత్వం - హలః ఇతి దీర్ఘః - అత్ర
ఛ్వోః శూడనునాసికే చేత్యూడాదేశే కృతే రూపసిద్ధిరితి నాథోక్తా ప్రక్రియా
ప్రామాదికీత్యుపేక్షణీయా - తథా ధాతోరికారస్య గత్యభావాన్నత్వగ్రహణా
మాధాతీకః - ఊడాదేశే వాకోపి శేష ఇతి - ఏతేన విషాదో వ్యజ్యతే - నిశ్వా
సానాం నిశ్వాసానామశిశిరతయా అంతస్సంతాపోష్మత్వేన భిన్నవర్ణో వి
చ్ఛాయః అధరోష్ఠో యస్య తత్ - హస్తే న్యస్తం హస్తన్యస్తం - ఏతేన చింతా
వ్యజ్యతే - లంబాలకత్వాత్ సాంద్రాభావాత్ లంబమానాలకత్వాత్ అసక
లవ్యక్తి అసంపూర్ణాభివ్యక్తికం తస్యాః ప్రియాయాః ముఖం త్వదుపసరణేన త్వ
దుపరోధేన క్లిష్టకాంతేరిందోః దైన్యం శోచ్యతాం బిభర్తి నూనమితి తర్క ॥
సి ॥ నూనం తర్కేర్థనిశ్చయ ఇత్యమరః - పూర్వవత్ తథా న భ్రమితవ్యమి
తి శేషః ॥ ౨౪ ॥ సర్వాః విరహిణీసాధారణలక్షణాని సంభావయన్ ఆలోక ఇ
త్యాదిభిస్త్రిభిరాహ । ఆలోక ఇతి ॥ హే మేఘ సా మత్ప్రియా బలిషు ప్రో
షితాగమనార్థం దేవతారాధనేషు వ్యాకులా వ్యాపృతా వా విరహేణ త
నుకృతం భావగమ్యం భావనయా గమ్యం తత్తాదృశస్య సాదృశ్యప్రచురత్వాత్సం
ప్రతికృతిం భావనయా ప్రాప్తే ప్రత్యక్షమిత్యర్థః - మత్సాదృశ్యం ఉదారసామ్యం

మత్సాదృశ్యం విరహతనువా భావగమ్యం లిఖంతీ । పృచ్ఛంతీవా మధురవచ
నాం శారికాం పంజరస్థాం కచ్చిద్భర్తుః స్మరసి రసికే త్వం హి తస్య ప్రియేతి ॥
౨౫ ॥ ఉత్సంగే వా మలినవసనే సౌమ్య నిక్షిప్య వీణాం మద్గోత్రాంకం విరచిత

మత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః - యద్యపి సాదృశ్యం నామ ప్రసిద్ధవస్త్వంతరగతమా
కారసామ్యం - తథాపి ప్రతికృతిత్వేన వ్యాఖ్యేయమితరథా ఆలేఖ్యత్వాసంభ
వాత్ అజయ్యాక్రోశే ఆలేఖ్యసాదృశ్యమిత్యభిధానాచ్చ - లిఖంతీ క్వచిత్ఫలకా
దౌ విన్యస్యంతీ వా - చిత్రదర్శనస్య విరహాసహానాం వినోదోపాయత్వాదితి భావః
ఏతచ్చ కామశాస్త్రసంవాదేన సమ్యగ్వివేచితమస్మాభిః రఘువంశసంజీవి
న్యాం ॥ శ్లో ॥ సాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనైః ప్రియాయా ఇత్యత్ర మధుర వచ
నాం మంజుభాషిణీం పంజరస్థాం హింసేభ్యః కృతరక్షణాం శారికాం స్త్రీ
పక్షివిశేషాం హే రసికే భర్తుః స్వామినః స్మరసి కచ్చిత్ ॥ ని ॥ కచ్చిత్కామ
ప్రవేదనే ఇత్యమరః - భర్తారం స్మరసి కిమిత్యర్థః ॥ సూ ॥ అధిగర్థద
యేశాం కర్మణీతి షష్ఠీ - సా చ శేషాధికారాచ్ఛేషత్వవివక్షాయామేవ - క
ర్మత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయా భవతీతి వేదితవ్యం - స్మరణకారణమా
హ - హి యస్మాత్ - త్వం తస్య ప్రీణాతీతి ప్రియా ॥ వ్యా ॥ ఇగుపధ లక్షణః
కప్రత్యయః - తతః ప్రేమాస్పదత్వాత్ స్మర్తుమర్హసీత్యర్థః - ఇతి పృ
చ్ఛంతీ వా - వాశబ్దో వికల్పే ॥ ని ॥ ఉపమాయాం వికల్పే వా ఇత్యమరః తే త
వాలోకే దృష్టిపథే పురా నిపతతి నిపతిష్యతి ॥ సూ ॥ యావత్పురా నిపాత
యోర్లడితి భవిష్యదర్థే లట్ ॥ ౨౬ ॥ ఉత్సంగ ఇతి ॥ హే సౌమ్య సాధో మ
లినవసనే ॥ శ్లో ॥ ప్రోషితే మలినా కృశేతి స్మరణాదిత్యర్థః ఉత్సంగే ఊరౌ
వీణాం నిక్షిప్య మమ గోత్రం నామ అంకం చిహ్నం యస్య తత్తథోక్తం - మన్నా
మాంకితం యథా తథా ॥ ని ॥ గోత్రం నామ్ని కులే చల ఇత్యమరః - విరచితాని
పదాని సుప్తిఙంతపదాని యస్మిన్ తత్తథోక్తం - గేయం గానార్హం ప్రబంధం గీ
తమితి పాఠే సోఽప్యర్థః ఉద్గాతుముచ్చైర్గాతుం కామో యస్యాస్సా ॥ సూ ॥
తుంకామమనసోరపీతి మకారలోపః - దేవయోనిత్వాద్గాంధారగ్రామేణ
గాతుకామేత్యర్థః - తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ షడ్జమధ్యమనామానౌ గ్రామౌ గా
యంతి మానుషాః - న తు గాంధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభిరితి - త
థా నయనసలిలైః ప్రియతమస్మృతిజనితైః - అశ్రుభిరార్ద్రాం తంత్రీం కథంచి
త్కృచ్ఛ్రేణ సారయిత్వా ఆర్ద్రత్వాత్కరేణ ఆపమృజ్య అన్యథా క్వణనాసం
భవాదిత్యర్థః - భూయో భూయః పునః పునః స్వయమాత్మనా కృతామపి
స్మరణానర్హమపీత్యర్థః - మూర్ఛనాం క్రమవిశేషవిశిష్టస్వరస్థాపనాం ॥

పదం గేయముద్గాతుకామా । తంత్రీమార్ద్రాం నయనసలిలైస్సారయిత్వా కథంచిద్భూయోభూయస్స్వయమపి కృతాం మూర్ఛనాం విస్మరంతీ ॥ ౨౬ ॥
శేషాన్మాసాన్విరహదివసస్థాపితస్యావధేర్వా విన్యస్యంతీ భువి గణనయా దేహలీదత్తపుష్పైః । సంభోగం వా హృదయనిహితారంభమాస్వాదయంతీ ప్రాయేణైతే రమణవిరహేష్వంగనానాం వినోదాః ॥ ౨౭ ॥ సవ్యాపారామహని న తథా పీడయేద్విప్రయోగః శంకే రాత్రౌ గురుతరశుచం నిర్వినోదాం సఖీం

శ్లో ॥ సప్తస్వరేషు విలోమేన సాదయస్తు స్వపూర్వగాః । స్వరాణాం స్థాపనాస్స్వాం తా మూర్ఛనాస్సప్త సప్త తా ఇతి సంగీతరత్నాకరే - విస్మరంతీ నానిపతతీతి పూర్వేణ సంబంధః విస్మరణం చాత్ర దయితగుణస్మృతిజనిత మూర్ఛావశాదేవ తథా రసాకరే ॥ శ్లో ॥ వియోగాయోగయోశ్శిష్టగుణానాంకీర్తనాత్మృతేః । సా సూత్కా రోధవా మూర్ఛా దశధా జాయతే యథేతి - మత్సాదృశ్యమిత్యాదినా మనస్సంగానువృత్తిస్సూచితా ॥ ౨౬ ॥ శేషానితి ॥ అథవా విరహస్య దివసః ప్రథమదివసః - తస్మాత్ స్థాపితస్య తత ఆరభ్య నిశ్చితస్యావధేరంతస్య శేషానవశిష్టాన్మాసాన్ దేహలీదత్తపుష్పైః దేహలీ శాఖాధారదారు । ని ॥ గృహావగ్రహణీ దేహలీత్యమరః తత్ర దత్తాని రాశిత్వేన నిహితాని తైః పుష్పైర్గణనయా ఏకో ద్వావిత్యాది సంఖ్యానేన భువి భూతలే విన్యస్యంతీ వా పుష్పవిన్యాసేన మాసాన్గణయంతీ వా - హృదయే నిహితః మనసి సంకల్పిత ఆరంభ ఉపక్రమో యస్య తం - యద్వా - హృదయనిహితా ఆరంభాః చుంబనాలింగనాదివ్యాపారాః యస్మిన్ తం సంభోగం రతిమాస్వాదయంతీ వా అనుభవంతీ వా అలోకే నిపతతీతి పూర్వేణాన్వయః - నను కథమయం నిశ్చయ ఇత్యాశంక్యార్థాంతరన్యాసేన పరిహరతి - ప్రాయేణేతి భూమ్నా అంగనానాం రమణవిరహేషు ప్రియవియోగేషు ఏతే పూర్వోక్తా వినోదాః కాలయాపనోపాయాః - అనేన సంకల్పావస్థోక్తా ॥ శ్లో ॥ సంకల్పో నాథవిషయమనోరథ ఉదాహృత ఇతి । ౨౭ । సవ్యాపారామితి ॥ హే సఖే అహని దివసే సవ్యాపారాం పూర్వోక్తబలిచిత్రలేఖనాదివ్యాపారవతీం తే తవ సఖీం స్వప్రియాం వియోగో విరహః తథా తేన ప్రకారేణ ॥ సూ ॥ ప్రకారవచనే థాలితి థాల్ప్రత్యయః - న పీడయేత్ - యథా రాత్రౌ పీడయేదితి శేషః - కింతు రాత్రౌ నిర్వినోదాం నిర్వ్యాపారాం తే సఖీం గురుః శుగ్యస్యాస్సాం గురుతరశుచం అతిదుర్భరదుఃఖాం - శంకే తర్కయామి । ని ॥ శంకా వితర్కభయయోరితి శబ్దార్ణవే - తతో నిశి అర్ధరాత్రే ఉన్నిద్రాముత్సృష్టనిద్రాం అవనిశయనం యస్యాస్తాం నియమార్థం స్థండిలశాయినీం సాధ్వీం పతివ్రతాం ॥ ని ॥

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

తై । మత్సందేశైస్సుఖయితుమలం పశ్యసాధ్వీంనిశీథే తాముఁన్నిద్రామవనిశ
యనాం సద్మవాతాయనస్థః । ౨౭ । ఆధిక్షామాంవిరహశయనేసన్నిషణ్ణై
కపార్శ్వాం ప్రాచీమూలే తనుమివకళామాత్రశేషాంహిమాంశోః। సీతా
రాత్రిఃక్షణఇవ మయాసార్ధమిచ్ఛారతైర్యా తామేవోష్ణైర్విరహమహతీ
మశ్రుభిర్యాపయంతీం ౨౮ ॥ పాదానిందోరమృతశిశిరాన్ జాలమార్గప్ర

సతి సాధ్వీ పతివ్రతేత్యమరః - అతో నాన్యథా శంకనీయమితిభావః - త్వత్స
ఖం మత్సందేశైః మద్వార్తాభిరలంపర్యాప్తం సుఖయితుమానందయితుం
సద్మవాతాయనస్థః సౌధగవాక్షగతస్సన్పశ్య । సి ॥ సఖ్యోద్యాత్రీ చపీరో
మిత్రమాతకుకాదయః ॥ శ్లో ॥ సుఖయంతీష్టకథనముఖోపాయైర్వియోగి
నీతరసాకరే దూతశ్చాయం మేఘఇతిభావః- అనేనజాగరావస్థోక్తా। ౨౭ ।
పునస్తామేవవిశినష్టి - ఆధిక్షామామిత్యాదిభిశ్చతుర్భిః - ఆధిక్షామామితి -
ఆధిర్నామమనోవ్యాధిస్తయాక్షామాంకృశాం । సి ॥ పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథేత్య
మరః - వ్యాక్షాయతేః కర్తరి క్తః ॥ సూ ॥ క్షాయో మః ఇతినిష్ఠాతకారస్యమ
కారః - విరహిణశ్శయనంతస్మిన్విరహిశయనే- పల్లవాదిరచితశయన ఇత్య
ర్థః - సంనిషణ్ణః - ఏకపార్శ్వః యస్యాస్తాంప్రాచ్యాః పూర్వస్యాఃదిశో
మూలేఉదయాద్రిప్రాంతఇత్యర్థః - ప్రాచీగ్రహణంక్షీణావస్థాద్యోతనా
ర్థం మూలగ్రహణం దృశ్యత్వార్థం కలామాత్రం కలైవశేషో యస్యా
స్తాం - సుధాంశోస్తనుంమూర్తిమివస్థితాంపునఃకింవిధాం యారాత్రి
ర్మయాసార్ధం ఇచ్ఛయాకృతానిరతానితైః ॥ వ్యా ॥ శాకపార్థివాది
త్వాద్ద్రష్టవ్యం - క్షణఇవయాతాంనీతాంతాం తజ్జాతీయామేవరాత్రిం విరహేణ
మహతీంమహత్త్వేన ప్రతీయమానాం ఉష్ణైః అశ్రుభిఃయాపయంతీం॥ వ్యా ॥
యాపేర్ణ్యంతాచ్ఛతృప్రత్యయః । సూ ॥ అర్తిహ్రీత్యాదినాపుగాగమః -
సఏవకాలస్సుఖినామల్పఃప్రతీయతే- దుఃఖినాంతు విపరీతఇతిభావః - ఏతేన
కార్శ్యావస్థోక్తా ॥ ౨౮ ॥ పాదానితి । జాలమార్గప్రవిష్టాన్ గవాక్షవివ
రాగతాన్ అమృతశిశిరాన్ఇందోః పాదాన్రశ్మీన్ ప్రతిపూర్వప్రీత్యాపూ
ర్వస్నేహేనపూర్వవదానందకరాభవంతీత్యాశయేనేత్యర్థః - అభిముఖం
యథాతథాగతం సన్నివృత్తంయథాగతం తథైవప్రతినివృత్తం తదాతేషా
మతి దుస్సహత్వాదతిభావః - చక్షుఃదృష్టిం ఖేదాద్దుఃఖాత్ సలిలగురుభిఃఅ
శ్రుదుర్భరైః- పక్ష్మభిశ్ఛాదయంతీం అతఏవసాభ్రే అహ్నిదుర్దినేన ప్రబుద్ధాం
మేఘావరణాదవికసితాం నసుప్తాంఆహత్య ముకుళితాం ॥ వ్యా ॥ ఉభయ
ప్రాప్తినిషేధస్య నఞ్శబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః - స్థలకమలినీమివస్థితాం,

నిష్టాపూర్వప్రీత్యాగతమభిముఖంసంనివృత్తంతథైవ। ఖేదాచ్చక్షుస్సలిలగురు
భిః పక్ష్మభిశ్ఛాదయంతీంసాభ్రేహ్నీవస్థలకమలినీంనప్రబుద్ధాంనసుప్తాం।౨౯।
నిశ్వాసేనాధరకిసలయక్లేశినావిక్షిపంతీం శుద్ధస్నానాత్పరుషమలకం నూన
మాగండలంబం। మత్సంభోగఃకథముపనమేత్స్వప్నజోపీతి నిద్రామాకాం
క్షంతీంనయనసలిలోత్పీడరుద్ధావకాశాం॥ ౩౦॥ ఆద్యేబద్ధావిరహదివసేయా
శిఖాదామహిత్వాశాపస్యాంతేవిగళితశుచాతాంమయోద్వేష్టనీయాం। స్ప
ర్శక్లిష్టామయమితనఖేనాసకృత్సారయంతీం గండాభోగాత్కఠినవిషమా
మేకవేణీంకరేణ॥ ౩౧ । సాసన్న్యస్తాభరణమబలాపేశలం ధారయంతీశ

ప తేనవిమయద్వేషా ఖ్యాపష్ఠాద్యవస్థా సూచితా ॥ ౩౦। నిశ్వాసేనేతి ॥ శుద్ధ
స్నానాత్ గంధతైలాదిరహితస్నానాత్ - పరుషం ఆగండలంబం॥ సూ॥
సుప్సుపేతిసమాసః- అలకంచూర్ణకుంతలాః- జాత్యేకవచనం - అధర
కిసలయం క్లిశ్నాతిక్లేశయతీతివాతథోక్తేనఉష్ణేనేత్యర్థః । వ్యా ॥ క్లిశ్యతే
ర్ణ్యంతాత్ క్లిశ్నాతేర్ణ్యంతాద్వాతాచ్ఛీల్యే ణినిః- నిశ్వాసేనవిక్షిపంతీం
చాలయంతీంపునఃకిం కృత్యం స్వప్నజోపిస్వప్నావస్థాజన్యోపి సాక్షాత్సంభోగా
సంభవేపీతిభావః- మత్సంభోగఃకథం కేనప్రకారేణోపగమేదాగచ్ఛేదిత్యా
శయేనేతిశేషః- ఇతినైవోక్తార్థత్వాదప్రయోగఃప్రయోగేవాపౌనరుక్త్య
మిత్యాలంకారికాః॥ వ్యా॥ ప్రార్థనాయాం లిఙ్ నయనసలిలోత్పీడేనాశ్రుప్ర
వృత్త్యారుద్ధావకాశామాకాంక్షంతీంతుస్థానాం దుర్లభామిత్యర్థః - నిద్రామాకాం
క్షంతీంస్వప్నహేతుత్వాదితిభావః - అత్రాశ్రువిసర్జనేన లజ్జాత్యాగో వ్య
జ్యతే॥ ౩౦॥ ఆద్య ఇతి॥ ఆద్యేవిరహితాదివసే - శిఖాదామ శిరోమాల్యంహి
త్వాత్యక్త్వా యాశిఖాబద్ధాగ్రథితాశాపస్యాంతే విగళితశుచావీతశోకేనమ
యాఉద్వేష్టనీయాంమోచనీయాంస్పర్శక్లిష్టాం స్పర్శేసతి క్లేశమావేశం ప్ర
వ్యథామిత్యర్థః- కఠినా చిరానవిమోచనప్రసన్నత్వాత్ [illegible] కఠినవిషమాం-
ఖంజకుబ్జాదివదన్యతరస్యాప్రాధాన్యవివక్షాయాం॥ సూ॥ విశేషణంవిశేష్యే
ణబహులమితిసమాసః॥ ఏకవేణీంఏకభూతవేణీం । సూ ॥ పూర్వకాలేత్యాది
నాతత్పురుషః- శిఖాభూతాం తాంశిఖాం - అయమితాః అకర్తితాః నఖాం
తాః నఖాయస్య తేనకరేణగండాభోగాత్కపోలవిస్తారాత్ అసకృన్ముహు
ర్ముహుః సారయంతీంతాం పశ్యేతి పూర్వేణాన్వయః - అసకృత్ప్రసారణా
చ్చిత్తభ్రమవశాసూచ్యత ఇత్యాహుః॥ ౩౧॥ సేతి॥ అబలామధ్యలాసంన్యస్త
స్తాభరణంనంకృశత్వాత్త్యక్తాభరణం సకృదనేకశోదుఃఖదుఃఖేన దుఃఖితా శా
రే ॥ సూ॥ [illegible] వచనస్యేతి ద్విత్వాభావః శయనోత్సంగే నిహితం [illegible]

ద్యోత్సంగే ప్రహితమసకృద్దుఃఖదుఃఖేన గాత్రం। త్వామప్యస్రం నవజలమ
యం మోచయిష్యత్యవశ్యం ప్రాయస్సర్వో భవతి కరుణావృత్తి రార్ద్రాన్తర
రాత్మా॥ ౩౨॥ జానే సఖ్యాస్తవ మయి మనస్సంభృతస్నేహ మస్మాదిత్థంభూ
తాం ప్రథమవిరహే తామహం తర్కయామి। వాచాలం మాం న ఖలు సుభగం

శలం మృదులం గాత్రం శరీరం ధారయన్తీ అనేనాత్యంత తాపక్లాన్త్యమూ (భ
వస్థా సూచ్యతే - సా త్వత్సఖీ త్వామపి నవజలమయం నవామ్బురూపం అస్ర
బాష్పమవశ్యం సర్వథా మోచయిష్యతి। వ్యా। ద్వికర్మకేషు పచాదీనాం
చోపసంఖ్యానమితి ముచేః పచాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం - తథాహి ప్రాయే
ణాద్రాన్తరాత్మా మృదుహృదయః మేఘస్తు ద్రవాన్తశ్శరీరః సర్వః కరుణామ
యీ వృత్తిరన్తఃకరణవృత్తిః యస్య సః కరుణావృత్తిర్భవతి - హి యస్మాత్
అస్మిన్నవసరే సర్వథా త్వయా శీఘ్రం గన్తవ్యం - అనన్తరదశా పరిహారాయే
తి సన్దర్భాభిప్రాయః. నను కిమిదమాదిమాం చక్షుఃప్రీతిముపేక్ష్య ఆవసాం
తరాణ్యేవ తత్ర భావాః కవిరుదాహృతవాన్ - ఉచ్యతే॥ శ్లో॥ సంభోగో విప్ర
లంభశ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే। పూర్వానురాగమానాఖ్య ప్రవాస కరుణా
త్మనా॥ విప్రలంభశ్చతుర్ధాత్ర ప్రవాసస్తత్ర చ త్రిధా। కార్యతస్సంభ్రమా
చ్ఛాపాదస్మిన్నాద్యే తు శాపజః। ప్రాక్సంగతయోర్యూనోస్సతి పూర్వాను
రంజనే। చక్షుఃప్రీత్యాదయోఽవస్థా దశస్యుర్దర్శితాః పునః॥ దృఙ్మనస్సంగ
సంకల్పా జాగరః కృశతారతిః। హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యనంగ
దశా దశ॥ పూర్వసంగతయోరేవ ప్రవాస ఇతి కారణాత్। న తత్ర పూర్వవ
చ్చక్షుఃప్రీతిరుత్పత్తిమర్హతి॥ హృత్సంగస్య తు సిద్ధస్యాప్యవిచ్ఛేదోత్ర వర్ణ్య
తే। అన్యాస్తు పూర్వవద్వాచ్యా ఇతి తావద్వ్యవస్థితిః॥ వైయర్థ్యాదాది
మాం హిత్వా వైగస్యాకంక్షిమాం తథా। హృత్సంగాదిరిహాచష్ట కవిరష్టావితి
స్థితం। మత్సాదృశ్యం లిఖన్తీతి పాదేఽస్మిన్ప్రతిపాదితా। చక్షుఃప్రీతిరితి ప్రో
క్తం నిత్తరకృతా న తత్॥ చక్షుఃప్రీతిర్భవేచ్చిత్రే వ్యదృష్టచరదర్శనాత్। య
థా మాళవికారూపమగ్నిమిత్రస్య పశ్యతః॥ ప్రోషితానాన్తు భర్తౄణాం
కృదృష్టాదృష్టపూర్వతా। అథ తత్ప్రతిసందేహస్స్వకళత్రాణి పృచ్ఛతు॥ కిం
భర్తుః ప్రత్యభిజ్ఞాస్యాతిర్వైదేశికభావనా। ప్రవాసాదాగతే న్యస్మిన్నిత్య
లంకలహైర్వృథా। ౩౩॥ నన్విత్థం కృశీదశాం కథమాపన్నేతి కథం త్వయా నిశ్చిత
మిత్యత్రాహ॥ జానే ఇతి హే మేఘ తవ సఖ్యాః మనః మయి సంచితస్నేహం సం
భృతానురాగం జానే. అస్మాత్ స్నేహజ్ఞానకారణాత్ అహం ప్రథమవిరహే
ప్రథమగ్రహణం దుఃఖాతిశయద్యోతనార్థం. తాం త్వత్సఖీ మిత్థంభూతాం-

మన్యభావః కరోతి ప్రత్యక్షం తే నిఖిలమచిరాద్భ్రాతరుక్తం మయా యత్ ॥౩౪॥
రుద్ధాపాంగప్రసరమలకైరంజనస్నేహశూన్యం ప్రత్యాదేశాదపి చ మధునో విస్మృతభ్రూవిలాసం। త్వయ్యాసన్నే నయనముపరిస్పంది శంకే మృగాక్ష్యా మీనక్షోభాచ్చలకువలయశ్రీతులామేష్యతీతి॥ ౩౫ ॥ వామశ్చాస్యాః కరరుహపదైర్ముచ్యమానో మదీయైర్ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగ

పూర్వోక్తావస్థాపన్నాం తర్కయామి- నను సుభగంమన్యానాం కామినామేష స్వభావో యదాత్మని స్త్రీణామనురాగప్రకటనం తత్రాహ వాచాలమితి- సుభగమాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగంమన్యః॥ సూ॥ ఆత్మమానే ఖశ్చేతి ఖశ్ ప్రత్యయః- అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః- తస్య భావః సుభగంమన్యభావః- సుందరమానిత్వం మాం వాచాలం బహుభాషిణం న కరోతి ఖలు- సౌందర్యాభిమానాన్న ప్రలపామీత్యర్థః॥ ని॥ స్యాజ్జల్పాకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవాగిత్యమరః॥ సూ॥ ఆలజాటచౌ బహుభాషిణి ఇత్యాలచ్ప్రత్యయః- కింతు హే భ్రాతః మయోక్తం తదఖిలం- అధితిష్ఠామి ఇత్యాద్యుక్తం తత్సర్వమచిరాచ్ఛీఘ్రమేవ ప్రత్యక్షం భవిష్యతీతి శేషః॥ ౩౪॥ రుద్ధే॥ అలకైః రుద్ధః అపాంగయోః ప్రసరో యస్య తత్తథోక్తం అంజనేన స్నేహః స్నైగ్ధ్యం తేన శూన్యం అంజనస్నేహశూన్యం- అపి చ కిం చ మధునో మద్యస్య ప్రత్యాదేశాత్ ప్రతిషేధాత్ విస్మృతో భ్రూవిలాసో యేన తత్తథోక్తం త్వయ్యాసన్నే సతి- స్వకుశలవార్తాశంసిని సతి శేషః ఉపరి ఊర్ధ్వభాగే స్పందతి స్ఫురతీత్యుపరిస్పంది- తథా నిమిత్తనిదానే ॥ శ్లో ॥ స్పందాన్మూర్ధ్నః క్షితిలాభం స్యాల్లలాటపట్టే శుభం భ్రువి- ఇష్టప్రాప్తిం దృశోరూర్ధ్వమపాంగే హానిమాదిశేదితి- నయనం వామమితి శేషః॥ శ్లో ॥ వామభాగశ్చ నారీణాం శ్రేష్ఠః పుంసాం తు దక్షిణః। దానే దేవాదిపూజాయాం స్పందేఽలంకరణేఽపి చేతి స్త్రీణాం వామభాగప్రాశస్త్యాత్ మీనస్య క్షోభాత్ మీనచలనాత్ చలస్య కువలయస్య శ్రియా శోభయా తులాం సాదృశ్యం- ఏష్యతీతి శంకే తర్కయామి - తుల్యార్థయోః ఏవ తుల్యోపమాశబ్దయోః॥ వ్యా ॥ అతులోపమాభ్యామితి ప్రతిషేధాదత్ర సాదృశ్యవాచిత్వాత్ తద్యోగేఽపి తృతీయా ॥ ౩౫ ॥ వామశ్చే ॥ మదీయైః కరరుహపదైః నఖపదైః॥ ని॥ పునర్భవః కరరుహో నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియామిత్యమరః - ముచ్యమానః పరిత్యజ్యమానః నఖాంకరహిత ఇత్యర్థః - ఉరోర్నఖపదాస్పదత్వం రతిరహస్యే॥ శ్లో॥ కంఠవంశకుచపార్శ్వభుజోరుశ్రోణిసక్థిషు నఖాస్పదమాహురిత్యుక్తం. చిరపరిచితం చిరాభ్యస్తం ముక్తాజాలం మౌక్తికసరమయం కటిభూషణం దైవగత్యా దైవవశేన త్యాజితః సంప్రతి నఖక్షతోష్మాభావే సీత్కారోపస

త్వా। సంభోగాంతే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం యాస్యత్యూరు
స్సరసకదలీస్తంభగౌరశ్చలత్వం ॥ ౩౬ ॥ తస్మిన్కాలే జలద యది సా లబ్ధనిద్రా
సుఖా స్యాదన్వాస్యైనాం స్తనితవిముఖో యామమాత్రం సహస్వ। మా భూద
స్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్నలబ్ధే కథంచిత్సద్యః కంఠచ్యుత భుజలతాగ్రంథిగా
ఢోపగూఢం ॥ ౩౭ ॥ తాముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలేనానిలేన ప్రత్యాశ్వ

చారరూపస్య తస్య వైయర్థ్యాదితి భావః॥ వ్యా॥ త్యజతేర్ణ్యంతాత్కర్మ
ణి క్తః॥ వ్యా॥ ద్వికర్మసు పచాదీనాం చోపసంఖ్యానమిష్యత ఇతి ద్వికర్మక
త్వం- సంభోగాంతే తు మమ హస్తసంవాహనానాం హస్తేన మర్దనానాం॥ స॥
సంవాహనం మర్దనం స్యాదిత్యమరః- సముచితః పరిచితః సరస ఇతి యః పరి
పక్వో నఖపదైశ్చ సవివక్షితః తత్రైవ పాండిమసంభవాత్ - స చాసౌ కదలీ
స్తంభశ్చ స ఇవ గౌరః పాండురః॥ స॥ గౌరః శ్వేతే సిద్ధార్థే శుక్లే పీతే రుణేపిచే
త్యుత్పలమాలాయాం- అస్యాః ప్రియాయాః వామ ఊరుశ్చలత్వం స్పందనం
యాస్యతీ ప్రాప్స్యతి॥ శ్లో॥ ఊరోస్స్పందాద్రతిం విద్యాదూర్వోః ప్రాప్తింసు
వాసన ఇతి నిమిత్తనిదానే॥ ౩౬॥ తస్మిన్నితి॥ హే జలద తస్మిన్కాలే త్వదుప
సర్పణకాలే సా మత్ప్రియా లబ్ధం నిద్రాసుఖం యయా సా లబ్ధనిద్రాసుఖా
స్యాద్యది స్యాచ్చేత్- ఏనామన్వాస్యానుసృత్య స్తనితవిముఖో గర్జితానాం
పరాఙ్ముఖో నిశ్శబ్దస్సన్- అన్యథా నిద్రాభంగస్స్యాదితి భావః - యామమా
త్రం ప్రహరమాత్రం॥ ని॥ ద్వౌ యామప్రహరౌ సమావిత్యమరః- సహస్వ ప్రతీక్షస్వ- ప్రార్థనాయాం లోట్- శక్తయోరేకవారసుతస్య యామావధి
కత్వాత్ స్వప్నేపి తథావిధ్యమితి భావః- తథా చ రతిసర్వస్వే॥ శ్లో॥ ఏకవా
గావధిర్యామో రతస్యాపరమో మతః। చండశక్తిమతోర్యూనోరుత్కటప్రమ
వర్తనోరితి- యామసహనస్య ప్రయోజనమాహ- మాభూదితి- అస్యాః ప్రి
యాయాః ప్రణయిని ప్రేయసి మయి కథంచిత్కృచ్ఛ్రేణ స్వప్నలబ్ధే సతి- గాఢో
పగూఢం గాఢాలింగనం॥ వ్యా॥ నపుంసకే భావే క్తః కంఠాత్ చ్యుతః స్రస్త
భుజలతయోః గ్రంథిర్బంధో యస్య తత్తథోక్తం మాభూత్ - కథంచిల్లబ్ధ
స్యాలింగనస్య సద్యః ఘాతో మాభూదిత్యర్థః - స చాత్ర నిద్రోక్తిస్తాముస్వ
ద్రామితి పూర్వోక్త నిద్రాచ్ఛేదేన విరుధ్యతే - పునస్సప్తమ్యాద్య
వస్థాసు పాక్షిక నిద్రాసంభవాత్ - తథా చ రసాక
రే॥ శ్లో॥ ఆసక్తి రోదనం నిద్రా నిర్లజ్జా నధర్షతా భ్రమః। సప్తమాది
షు జాయంతే దశాభేదేన వాశుచేః। ౩౭ ॥ తామితి॥ తాం ప్రియాం స్వస్య జల
కణికాభిర్జలబిందుభిః శీతలేనానిలేనోత్థాప్య ప్రబోధ్య ఏతే వాస్యాః - ప్ర

స్తాంసమమభినవైర్జాలకైర్మాలతీనాం। విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనాం త్వత్స
నాథే గవాక్షే వక్తుం ధీరః స్తనితవచనైర్మానినీం ప్రక్రమేథాః॥ ౩౮ ॥ భర్తు
ర్మిత్రం ప్రియమవిధవే విద్ధి మామంబువాహం తత్సందేశైర్హృదయనిహితై
రాగతం త్వత్సమీపం। యో బృందాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితా
నాం మంద్రస్నిగ్ధైర్ధ్వనిభిరబలావేణిమోక్షోత్సుకాని॥ ౯ ॥ ఇత్యాఖ్యా

ఖ్యాతవద్వ్యజనానిలసమాధిర్వ్యజ్యతే- యథాహ భోజరాజః। శ్లో॥ మృ
దుభిర్మర్దనైః పాటీరశీతలైర్వ్యజనైస్తథా। శ్రుతౌ వా మధురైర్గానైర్ని
ద్రాతో బోధయేత్ప్రభుమితి - అభినవైర్మాలతీనాం జాలకైస్సమం జా
తీముకులైస్సహ॥ ని॥ సుమనా మాలతీ జాతీరిత్యమరః। ని॥ సాకం సత్రా
సమం సహ - క్షారకో జాలకం క్లీబే కలికా కోరకః పుమా౯ - స్యాద్గుచ్ఛకస్తు
స్తబకః కుట్మలో ముకుళోఽస్త్రియామితి చామరః। ప్రత్యాశ్వస్తాం శిశిరానిలసం
పర్కాత్ పునరుజ్జీవితాం॥ వ్యా॥ శ్వసేః కర్తరి క్తః - ఉదితశ్చేతి నకరాది
ట్ప్రతిషేధః- ఏతేనాస్యాః కుసుమసౌకుమార్యం గమ్యతే త్వత్సనాథే త్వత్స
హితే॥ ని॥ సనాథం ప్రభుమిత్యాహుః సహితే చ త్రికాండీతశబ్దార్ణవే - గ
వాక్షే స్తిమితనయనాం కోసావితి విస్మయనిశ్చలనేత్రాం। తాం మానినీం- అనాచి
త్యసహిష్ణుమితి భావః - విద్యుద్గర్భోఽన్తస్థా యస్య సః - విద్యుద్గర్భః అంతర్లీ
నవిద్యుత్కస్సన్నిత్యర్థః॥ ని॥ గర్భోఽపవరకేఽన్నే గ్నాసుతే పనసకంటకే -
కుక్షౌ కుక్షిస్థజంతౌ చేతి యాదవః -దృష్టిప్రతిఘాతేన వక్త్రముఖాలోక ప్రతి
బంధకత్వాన్న విద్యోతితవ్యమితి భావః - ధీరో ధృష్టస్సన్ అన్యథా స్ఖలద్వాది
త్వేన అనాశ్వాసన ప్రసంగాదితి భావః - స్తనితాన్యేవ వచనాని తైః వక్తుం
ప్రక్రమేథాః ఉపక్రమస్వ॥ వ్యా॥ విధ్యర్థే లిఙ్। సూ॥ ప్రోపాభ్యాం స
మర్థాభ్యామిత్యాత్మనేపదం॥ ౩౮ ॥ సంప్రణీతస్య శ్రోత్రూణామభిముఖీ
కరణచాతురీముపదిశతి॥ భర్తురితి॥ విధవా గతభర్తృకా న విధవా అవి
ధవే సభర్తృకే అనేన భర్తృజీవనసూచనాత్ అనిష్టాగమనశంకా నిరస్యతే-
మాం భర్తుః స్వపత్యుః ప్రియం మిత్రం ప్రియం సుహృదం- తత్రాపి హృదయని
హితైః మనసి స్థాపితైః తత్సందేశైః త్వత్సమీపమాగతం భర్తృసందేశకథనా
ర్థమాగతమిత్యర్థః - అంబువాహం మేఘం విద్ధి జానీహి - న కేవలమహం వా
ర్తాహరః కింతు ఘటకోఽపీత్యాశయేనాహ - యోంబువాహః అబలానాం స్త్రీ
ణాం వేణయస్తాసాం మోక్షే మోచనే ఉత్సుకాని పథి శ్రామ్యతాం ఖిద్యమా
నానాం ప్రోషితానాం ప్రవాసినాం పాంథానామిత్యర్థః - బృందాని జాల -
నిమంద్రస్నిగ్ధగంభీరశ్రావ్యైః - ధ్వనిభిః త్వరయతి - పాంథమాత్రోపకారి

తేపవనతనయంమైథిలీవోన్ముఖీ సా త్వాముత్కంఠోచ్ఛ్వసితహృదయా వీక్ష్య
సంభావ్య చైవ । శ్రోష్యత్యస్మాత్పరమవహితా సౌమ్య సీమంతినీనాం
కాంతోదంతస్సుహృదుపనతస్సంగమాత్కించిదూనః ॥ ౪౦ ॥ తామాయుష్మ
న్మమ చ వచనాదాత్మనశ్చోపకర్తుం బ్రూయా ఏవం తవ సహచరో రామగి
ర్యాశ్రమస్థః । అవ్యాపన్నః కుశలమబలే పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః పూర్వాభాష్యం

ణో మే కిము వక్తవ్యం - సుహృత్త్వాదుపకారిత్వమితి భావః ॥ ౩౯ ॥ భర్తృస
ఖ్యవిజ్ఞాపనస్య ఫలమాహ॥ ఇతీతి । ఇత్యేతమాఖ్యాతే సతి పవనతనయం హను
మంతం మైథిలీ సీతేవ సా మత్ప్రియా ఉన్ముఖీ ఉన్నమితముఖీ ఉత్కంఠయా ఔ
త్సుక్యేన ఉచ్ఛ్వసితహృదయా వికసితచిత్తా సతీ త్వాం వీక్ష్య సంభావ్య సత్కృత్య
చ అస్మాత్ భర్తృమైత్రీజ్ఞానాత్పరం సర్వం శ్రోతవ్యం అవహితా ప్రమత్తా సతీ
శ్రోష్యత్యేవ అత్ర సీతాహనుమదుపమానాదస్యాః పాతివ్రత్యం మేఘస్య త్రి
దూతగుణసంపత్తిశ్చ వ్యజ్యతే- తద్గుణాస్తు రత్నాకరే శ్లో ॥ బ్రహ్మచారీ బలీ ధీ
రో మాయావీ మానవర్జితః - ధీమానుదారో నిశ్శంకో వక్తా దూతస్త్రియాం
భవేదితి- నను వార్తామాత్రశ్రవణాదస్యాః కో లాభ ఇత్యాశంక్యార్థాం
తరం న్యస్యతి - హే సౌమ్య సాధో సీమంతినీనాం వధూనాం । ని ॥ నారీ సీమంతి
నీ వధూరిత్యమరః- సుహృన్మిత్రేణ ఉపగతః ప్రాప్తః సుహృత్పదం విప్రలంభశం
కానిరాసార్థం - కాంతస్యోదంతో వార్తా కాంతోదంతః ॥ ని ॥ వార్తా
ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఉదంతస్స్యాదిత్యమరః - సంగమాత్ కాంతసంపర్కాత్
కించిదూనః ఈషదూనః తద్వదేవానందక ఇత్యర్థః ॥ ౪౦ ॥ సంప్రతి సందిశ
తి- తామితి హే ఆయుష్మన్ । వ్యా ॥ ప్రశంసాయాం మతుప్ - పరోపకారశ్లా
ఘ్యజీవనేత్యర్థః ॥ మమ వచనం ప్రార్థనావచనం తస్మాచ్చాత్మనః స్వస్యోపక
ర్తుం పరోపకారేణ స్వాత్మానం కృతార్థయితుం చేత్యర్థః ॥ వా ॥ ఉపకార
క్రియాం ప్రతికర్మత్వే తిరస్యానుకరోతీత్యాదివత్సంబంధమాత్రవివక్షాయా
మాత్మన ఇతి షష్ఠీ చ న విరుధ్యతే యథాహ భారవిః శ్లో ॥ సా లక్ష్మీరుపకరుతే య
యా పరేషామితి- తథా శ్రీహర్షశ్చ ॥ శ్లో ॥ సాధూనాముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్ర
ష్టుం విహాయసా గంతుం- కుతూహలికస్య మనశ్చకితం మహాత్మనం శ్రోతుమితి-
యథా క్వచిద్ద్వితీయాదర్శనాత్సర్వత్ర తథేతి నాథవచనమనాథవచనమేవ-
తాం ప్రియామేవం బ్రూయాః- హే అబలే తవ సహచరో భర్తా రామగిరేశ్చి
త్రకూటస్యాశ్రమేషు తిష్ఠతీతి రామగిర్యాశ్రమస్థః - అవ్యాపన్నః- అమృతః
వియుక్తః వియోగదుఃఖ ఏవంభూతస్సన్- త్వాం కుశలం పృచ్ఛతి । వ్యా ॥ దు
హ్యాదిత్యాదినా పృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వం- తథాహి- సులభవిపదాం అయత్న

సులభవిపదాం ప్రాణినామేతదేవ ॥ ౪౧ ॥ అంగేనాంగం ప్రతను తనునా గా-
ఢతప్తేన తప్తం సాస్రేణాస్రద్రుతమవిరతోత్కంఠముత్కంఠితేన । ఉష్ణోచ్ఛ్వా-
సం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తీ సంకల్పైస్తైర్విశతి విధినా వైరిణా రుద్ధ-
మార్గః ॥ ౪౨ ॥ శబ్దాఖ్యేయం యదపి కిల తే యస్సఖీనాం పురస్తాత్కర్ణే లో-
లః కథయితుమభూదాననస్పర్శలోభాత్ । సోఽతిక్రాంతశ్శ్రవణవిషయం లోచనా-
భ్యామదృష్టస్త్వాముత్కంఠావిరచితపదం మన్ముఖేనేదమాహ ॥ ౪౩ ॥ శ్యా

సిద్ధవిపత్తీనాం ప్రాణినామేతత్ కుశలమేవ పూర్వాభాష్యం ఏతదేవ ప్రథమ-
మవశ్యం వక్తవ్యం - కృత్యాశ్చేత్యావశ్యకే యః ॥ ౪౧ ॥ అంగేనేతి ॥ కించ దూర-
స్థః న చాగంతుం శక్య ఇత్యాహ - వైరిణా విరోధినా దైవేన రుద్ధమార్గః ప్రతిబద్ధవ-
ర్త్మా స తే సహచరః తనునా కృశేన గాఢతప్తేనాత్యంతతప్తేన సాస్రేణ సాశ్రుణా
ఉత్కంఠా వేదనాస్య సంజాతా ఉత్కంఠితేనోత్కలితేన । సూ ॥ తదస్య సంజా-
తమితి ఇతచ్ప్రత్యయః ఉత్కంఠతేర్వా కర్తరి క్తః - సమధికతరముచ్ఛ్వసితీతి
సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దీర్ఘనిశ్వాసేనేత్యర్థః ॥ వ్యా ॥ తాచ్ఛీల్యే ణినిః - అం-
గేన స్వశరీరేణ తనుకృశం తప్తం ఆస్రద్రుతమశ్రుక్లిన్నం ॥ ని ॥ అస్రమశ్రుశ్చ
పుంలింగో రోదనే త్వస్రమశ్రు చేత్యమరశేషః - అవిరతోత్కంఠమవిచ్ఛిన్న-
వేదనం ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం తీవ్రనిశ్వాసం ॥ ని ॥ తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం చణ్డము-
ష్ణం కటు స్మృతమితి హలాయుధః - అంగం త్వదీయమితి శేషః - తైస్స్వసంవేద్యై-
స్సంకల్పైర్మనోరథైః మనోవ్యాపారైర్విశతి ఏకీభవతీత్యర్థః - అత్ర సమా-
నురాగిత్వజ్ఞాపనాన్నాయికాయాః స్వసమానావస్థత్వముక్తం
౪౨ ॥ సంప్రతి స్వావస్థానివేదనాయ ప్రస్తౌతి - శబ్దాఖ్యేయమితి - యస్తే ప్రి-
యస్సఖీనాం పురస్తాదగ్రే ఆననస్పర్శే తన్ముఖసంపర్కే లోభాద్గర్ధనాత్ శ-
బ్దాఖ్యేయం శబ్దేన రవేణ ఆఖ్యేయం ఉచ్చైర్వాచ్యమపి యత్ తద్వచనమపీతి శేషః -
కర్ణే శ్రోత్రే కథయితుం లోలో లాలసోఽభూత్ కిల ॥ ని ॥ లోలుపో లోలుభో లో-
లంపటో లాలసోఽపి చేతి యాదవః - శ్రవణవిషయం కర్ణపథమతిక్రాంతః -
తథా లోచనాభ్యామదృష్టః దూరస్థత్వాద్ద్రష్టుం శ్రోతుం వా న శక్య ఇత్యర్థః -
స తే ప్రియః ఉత్కంఠయా విరచితాని పదాని సుప్తిఙంతవాక్యాని య-
స్య తత్తథోక్తం ॥ ని ॥ పదం శబ్దే చ వాక్యే చేతి విశ్వః ఇదం వక్ష్యమాణం శ్యా-
మాస్వంగమిత్యాదికం మన్ముఖేనాహ - మద్వ్యవధానేన స ఏవం బ్రూత ఇ-
త్యర్థః ॥ ౪౩ ॥ సాదృశ్యప్రతికృతిస్వప్నదర్శనతదంగస్పృష్టస్పర్శనా-
ఖ్యాశ్చత్వారో విరహిణాం వినోదాః కథా గుణపతాకాయాం । శ్లో । వియో-
గే చావమోగే ప్రియజనసదృశానుభవనం తతశ్చిత్రం కర్మ స్వప్నసమయే దర్శ-

శ్యామాస్వంగం చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బ
ర్హభారేషు కేశాన్। ఉత్పశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భ్రూవిలాసాన్ హంతై
కస్మిన్ క్వచిదపి న తే చండి సాదృశ్యమస్తి ॥ ౪౪ ॥ ధారాసిక్తస్థలసురభిణస్త్వ
న్ముఖస్యాస్య బాలే దూరీభూతం ప్రతనుమపి మాం పంచబాణః క్షిణోతి। ఘర్మాం
తే వై వద బత కథం వాసరాణి వ్రజేయుః దిక్సంసక్తాప్రవిరళఘనావ్యసూర్యాత
పాని ॥ ౪౫ ॥ త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైశ్శిలాయా
మాత్మానం తే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి కర్తుం । అస్రైస్తావన్ముహురుప

నముషితదంగస్పృష్టానాముపగతవతాం స్పర్శనమపి ప్రతీకారః కామవ్యథితమ
నసాం కోపి గదిత ఇతి - తత్ర సదృశవస్తుదర్శనమాహ- శ్యామాస్వితి శ్యామాసు
ప్రియంగులతాసు ॥ ని ॥ శ్యామా తు మహిళాహ్వయా। లతా గోవందినీ గుం
ద్రా ప్రియంగుః ఫలినీ ఫలీత్యమరః - అంగం శరీరముత్పశ్యామి- సౌకుమార్యాది
సామ్యాదంగమితి తర్కయామీత్యర్థః - చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం శశిని
చంద్రే వక్త్రచ్ఛాయాం ముఖకాంతిం-తథా శిఖినాం బర్హిణాం బర్హభారే
షు బర్హసమూహేషు కేశాన్ ప్రతనుషు స్వల్పాసు నదీవీచిషు అత్ర వీచీనాం వి
శేషణోపాదానేపి నాయుక్తగుణగ్రహణదోషః - భ్రూసామ్యనిర్వాహాయ మ
హత్త్వదోషనివారణార్థత్వాత్తస్య- తదుక్తం రసాకరే । శ్లో ॥ ధ్వన్యర్థాపో
షరసోత్కర్షభావోక్త్యాదోషవారణే విశేషణాద్విశేష్యస్యానర్థ్యయుక్తగుణ
గ్రహః - గుణో విశేషణం- భ్రూవిలాసాన్ భ్రూపతాకా ఇతి పాఠే- భ్రువః ప
తాకా ఇవేత్యుపమితసమాసః- ఉత్పశ్యామీతి సర్వత్ర సంబధ్యతే తథాపి- మే మ
నో నిర్వృతిర్నాస్తీత్యాశయేనాహ- హంతేతి విషాదే । ని ॥ హంత హర్షే అను
కంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయోరిత్యమరః-చండి కోపనే॥ ని ॥ చండస్త్వ
త్యంతకోపన ఇత్యమరః । వ్యా ॥ గౌరాదిత్వాత్ జీష్ ఉపవదానకథనవలాత్రే
నకోపిం సామ్యమితి భావః - క్వచిదప్యేకస్మిన్వస్తుని తే సాదృశ్యం నాస్తి అతో న ని
ర్వృణోమీత్యర్థః ఏతేనాస్యాః సౌందర్యమనుపమానమితి వ్యజ్యతే ॥ ౪౪ ॥
ధారేతి । హే బాలే - ధారాభిః - ఉదకధారాభిః - సిక్తం యత్ స్థలం
భువః తద్వత్ సురభితస్య పరిమళితస్య- త్వన్ముఖస్య త్వదాననసరోజస్య దూరీభూతం దూరస్థం-
అత ఏవ ప్రతనుం ఇతికృశం- తథాభూతమపి మాం- పంచబాణః పంచబాణాః శ
రా అరవిందాదయో యస్య సః మన్మథః- క్షిణోతి బాధతే । వ్యా । క్షిణోతేర్ల
ట్-ఘర్మాంతే వై గ్రీష్మాంతే తు-వర్షాకాలేత్యర్థః దిక్షు సమ్యక్ సక్తాః సంస
క్తాః అప్రవిరళాః మేదురాశ్చ యే ఘనాః మేఘాః తైః - అవ్యక్తః అస్పష్టః
సూర్యస్య ఆతపః - యేషు తాని వాసరాణి దినాని । కథం కేన ప్రకారేణ-వ్రజే

చిత్తైర్దృష్టిరాలుప్యతే మే క్రూరస్తస్మిన్నపి న సహతే సంగమం నౌ కృతాం
తః॥ ౪౮॥ మామాకాశప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేషహేతోర్లబ్ధాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్నసందర్శనేషు। పశ్యంతీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం

ముక్తాస్థూలాస్తరుకిసలయేష్వశ్రులేశాః పతంతి॥ ౪౯॥ సం॥ ప్రతికృతిదర్శన
మాహ। త్వామితి - హే ప్రియే ప్రణయేన ప్రేమాతిశయేన కుపితావస్థాయు
క్తాం త్వాం ప్రతికృతిమిత్యర్థః- ధాతవో గైరికాదయః॥ ని। ధాతుర్భ్వా
దిశబ్దాదిగైరికాదిష్వగాదిప్వితియాదవః- తదేవ రాగాః రంజకద్రవ్యాణి॥ ని॥
చిత్రాదిరంజకద్రవ్యేలాక్షాదౌ ప్రణయేచ్ఛయోః - సారంగాదౌ చ రాగః
స్యాదారుణ్యే రంజనే పుమానితి శబ్దార్ణవః- తైర్ధాతురాగైః శిలాయాం శి
లాపట్టే ఆలిఖ్య నిర్మాయ ఆత్మానం మాం మత్ప్రతికృతిమిత్యర్థః- లేఖనచి
త్రగతాయా ఇత్యర్థః - చరణపతితం కర్తుం యథాలిఖితుం యావదిచ్ఛామి తా
వత్తావదేవ ముహురుపచితైః ప్రవృద్ధైరస్రైరశ్రుభిః॥ ని॥ అస్రమశ్రుణి కో
ణితే ఇతి విశ్వః మే దృష్టిరాలుప్యతే ఆవృతా భవతీత్యర్థః దృష్టిప్రతిబంధేన లే
ఖనం ప్రతిబధ్యత ఇతి భావః - కిం బహునా- క్రూరో ఘాతుకః॥ ని॥ నృశంసో ఘా
తుకః క్రూర ఇత్యమరః కృతాంతో దైవం ॥ ని । కృతాంతో యమసిద్ధాంతదై
వాకుశలకర్మస్విత్యమరః తస్మిన్నపి చిత్రేపి నౌ ఆవయోః ॥ సూ ॥ యుష్మద
స్మదోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావావితి నావాదేశః- సంగమం
సహవాసం న సహతే సంగతిలేశనమపి ఆవయోరసహమానం దైవం సాక్షా
త్సంగతిం న సహత ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యపి శబ్దార్థః॥ ౪౮ ॥ అథ స్వప్నదర్శన
మాహ॥ మామితి॥ సుప్తస్య విజ్ఞానం స్వప్నః॥ ని॥ స్వప్నస్సుప్తస్య విజ్ఞానమితి వి
శ్వః- దర్శనం సంవిత్ ॥ ని । దర్శనం సమయే శాస్త్రే దృష్టౌ స్వప్నేఽపి సంవిదీతి శ
బ్దార్ణవే- స్వప్నా ఇతి సందర్శనాని విజ్ఞానాని స్వప్నదర్శనాని- భూతపూర్వ
వత్సామాన్యవిశేషభావేన సహప్రయోగః- తేషు మయా కథమపి మహతా
యత్నేన లబ్ధాయాః గృహీతాయాః దృష్టాయా ఇతి యావత్ తే తవ నిర్దయా
శ్లేషార్థమిత్యర్థః॥ సూ॥ షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ - ఆకాశే నిర్విష
యే- ప్రణిహితభుజం ప్రసారితబాహుం మాం పశ్యంతీనాం సాక్షాత్కుర్వంతీ
నాం స్థలీదేవతానాం ముక్తాః మౌక్తికాని వస్థూలాః అశ్రులేశా బాష్పబిందు
వః తరుకిసలయేషు- అనేన చేలాంచలేన అశ్రుధారణసమాధిర్వ్యజ్యతే. బ
హుశో న పతంతి న ఖలు కింతు పతంత్యేవేత్యర్థః - నిశ్చయో నఞ్ ద్వయప్ర
యోగః- తథా చాలంకారం సూత్రం- స్మృతినిశ్చయ సిద్ధార్థేషు నఞ్ ద్వ
యప్రయోగ ఇతి॥ శ్లో॥ మహాక్మగురు దేవానామశ్రుపాతః క్షితౌ యది. దేశ

నాం యుక్తాస్థూరా స్తరుకిసలయేష్వశ్రులేశాః పతంతి॥ ౪౬॥ భిత్త్వాసద్యః కిసల
యపుటాన్ దేవదారుద్రుమాణాం యే తత్క్షీరస్రుతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృ
త్తాః। ఆలింగ్యంతే గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః పూర్వం స్పృష్టం
యది కిల భవేదంగమేభిస్తవేతి॥ ౪౭॥ సంక్షిప్యేత క్షణ ఇవ కథం దీర్ఘయామా
త్రియామా సర్వావస్థాస్వహరపి కథం మందమందాతపం స్యాత్ ఇత్థం చేత
శ్చటులనయనే దుర్లభప్రార్థనం మే గాఢోష్మాభిః కృతమశరణం త్వద్వియోగ
వ్యథాభిః॥ ౪౮॥ నన్వాత్మానం బహు విగణయన్నాత్మనైవావలంబే తత్కల్యా

భ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణం చ భవేద్ధ్రువమితి। శీతౌ దేవతాశ్రుపాతనిష్ప
ధదర్శనాద్యక్షస్య మరణాభావసూచనార్థం తరుకిసలయేషు పతంతీత్యు
క్తం॥ ౪౬॥ ఇదానీం తదంగస్పృష్టవస్తుస్పర్శమాహ॥ భిత్త్వేతి। దేవదారు
ద్రుమాణాం కిసలయపుటాన్ పల్లవసంపుటాన్ సద్యో భిత్త్వా యే తత్క్షీరస్రుతి సు
రభయః తేషాం దేవదారూణాం క్షీరస్రుతిభిః క్షీరనిష్యందైః సురభయస్సుగం
ధయః ఇదం తు తుషారాద్రివాతత్వే లింగం యే వాతాః దక్షిణేన దక్షిణమార్గేణ॥
వ్యా॥ తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్తృతీయా సమేన ధా
వతీతివత్ తథాపి పథః కరణస్యాప్రతీయమానత్వాత్ కర్తృకరణయోరిత్యేవ
తృతీయేతి భావ్యం కారః ప్రవృత్తాశ్చలితాః హే గుణవతి సౌశీల్య సౌకుమార్యా
దిగుణసంపన్నే తే తుషారాద్రివాతాః పూర్వం ప్రాగేభిర్వాతైస్తవాంగం
స్పృష్టం భవేద్యది కిలేత సంభావితమేతదితి మత్వేత్యర్థః। ని॥ వాతానాం సం
భావ్యయా కిలేత్యమరః। మయా ఆలింగ్యంతే ఆశ్లిష్యంతే। అత్ర వాయూనాం
స్పర్శవత్త్వేప్యమూర్తత్వేనాలింగనాయోగాదాలింగ్యంత ఇతి అభిధానమ
న్యోన్యస్మాత్ప్రలాపదోష ఇతి వదన్నిరుత్తరకార ఉపేక్షణీయః॥ ౪౭॥ సంక్షి
ప్యేతేతి। దీర్ఘాః యామాః ప్రహరా యస్యాస్సా దీర్ఘయామా విరహవేద
నయా తథా ప్రతీయమానేత్యర్థః త్రియామా రాత్రిరాద్యంతయోరర్ధయా
మయోరాదిరానత్వేన వ్యవహారాత్ త్రియామేతి క్షీరస్వామీ క్షణం వ కథం కేన ప్ర
కారేణ సంక్షిప్యేత ఘూర్ణియేత. అహరపి సర్వావస్థాసు సర్వకాలేష్వపీ
త్యర్థః- మందం మందం మందప్రకారం॥ సూ। ప్రకారే గుణవచనస్యేతి ద్వి
రుక్తిః- కర్మధారయవదుత్తరేష్వితి కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్-
మందమందాతపమత్యల్పసంతాపం కథం స్యాత్- హే చటులనయనే చంచలా
క్షి ఇత్థమనేన ప్రకారేణ దుర్లభప్రార్థనమలభ్యమనోరథం మే చేతో గాఢో
ష్మాభిర్గాఢతప్తాభిస్త్వద్వియోగవ్యథాభిరశరణమనాథం కృతం॥ ౪౮॥ న
చ మదీయమరణశ్రవణేన భేత్తవ్యమిత్యాహ- నన్వితి- నన్వితి ఏకం వాక్యం

ణిత్వమపి నితరాం మా గమః కాతరత్వం। కస్యాత్యంతం సుఖముపనతం దుఃఖమే
కాంతతో వా నీచైర్గచ్ఛత్యుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ ॥౫౦॥ శాపాంతో
మే భుజగశయనాదుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ శేషాన్మాసాన్గమయ చతురో లోచనే మీ
లయిత్వా। పశ్చాదావాం విరహగుణితం తం తమాత్మాభిలాషం నిర్వేక్ష్యావః పరి

తుబ్ధాఖేదకః- కింతు న భేత్తవ్యమిత్యర్థః- అథవా నన్వితి ప్రశ్నః- నన్వాత్మ
మంత్రణే॥ ని॥ ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామంత్రణే నన్విత్యమరః - నను
ప్రియ అహం బహుభిః గణయన్ శాపాంతం చేస్వత్యేవమేవం కరిష్యామీతి మానస్యా
వలంబనే యత్నే ఆత్మానం స్వయమాత్మనైవ॥ వ్యా॥ ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమి
తి తృతీయా అవలంబే ధారయామి యథాకథంచిజ్జీవామీత్యర్థః - తత్తస్మా
త్కారణాత్ హే కల్యాణి భసుగ - త్వత్సౌభాగ్యాదహం జీవామీత్యర్థః॥
సూ॥ బహ్వాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్ - త్వమపి నితరామత్యంతం కాతరత్వం భీరుత్వం
మాగమః న గచ్ఛ॥ వ్యా॥ గమేర్లుఙ్ మాఙ్యోగాదడాగమప్రతిషేధః కాతర్యస్య
ఖినోరావయోరీదృశదుఃఖే కథం న బిభేమీత్యాశంక్యాహ - కస్య జనస్యాత్యం
తం నియతం సుఖముపగతం ప్రాప్తం ఏకాంతతో నియమేన దుఃఖం వా ఉపగ
తం కింతు దశా అవస్థా చక్రస్య రథాంగస్య నేమిః ప్రధిః॥ ని॥ చక్రం రథాంగం త
స్యాంతే నేమిః స్త్రీ స్యాత్ ప్రధిః పుంసి ఇత్యమరః- తస్యాః క్రమేణ పరిపాట్యా॥
ని॥ క్రమః శక్తౌ పరిపాట్యామితి విశ్వః - నీచైరధః ఉపరి గచ్ఛతి ప్రవర్తతే జం
తోః సుఖదుఃఖే పర్యాయేణ భవత ఇత్యర్థః॥ ౫౦ ॥ నచానవధికం మే దుఃఖమి
త్యాహ- శాపాంత ఇతి- శార్ఙ్గం పాణౌ యస్య తస్మిన్ శార్ఙ్గపాణౌ విష్ణౌ॥
సూ॥ సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా బహువ్రీహిః॥ వ్యా॥ ప్రహరణార్థేభ్యశ్చ
పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః భుజగః శేష ఏవ శయ
నం తస్మాదుత్థితే సతి- మే మమ శాపాంతః శాపావసానం శేషాన్ గత శేషాంశ్చతు
రో మాసాన్ మేఘదర్శనప్రభృతి హరిబోధదినాంతానిత్యర్థః దశదివ
సాధిక్యం న వివక్షితమిత్యుక్తమేవ- లోచనే మీలయిత్వా చక్షుషీ నిమీల్యాగమ
య ధైర్యేణాతివాహయేత్యర్థః - పశ్చాదనంతరం త్వం చ అహం చ ఆవాం॥
సూ॥ త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమిత్యేకశేషః అపి హేగుణితం ఏవమేవం కరిష్యా
మీతి మనస్యావర్తితం- తంతం॥ వ్యా॥ వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః సర్వమిత్యర్థః-
ఆత్మనోరావయోరభిలాషం మనోరథం పరిణతాః పూర్ణాః శరచ్చంద్రికా
యాసాం తాసు క్షపాసు నిర్వేక్ష్యావః- భోక్ష్యావహే॥ ని॥ నిర్వేశో భృతిభో
గయోరిత్యమరః - అత్ర కైశ్చిత్ప్రభోనభస్యయోరేవ వార్షికత్వోక్తే-
మాషాఢాదిమాసచతుష్టయస్య వార్షికత్వముక్తమితి చోదయిత్వా [illegible]

రిణతశరచ్చంద్రికాసుక్షపాసు॥ ౫౧ ॥ భూయశ్చాహత్వమపిశయనే కంఠలగ్నాపురామే నిద్రాంగత్వా కిమపిరుదతీ సస్వరంవిప్రబుద్ధా । సాంతర్హాసంకథితమసకృత్పృచ్ఛతశ్చత్వయామే దృష్టః స్వప్నేకితవరమయన్కామపిత్వంమయేతి ॥ ౫౨ ॥ ఏతస్మాన్మాంకుశలినమభిజ్ఞానదానాద్విదిత్వామాకౌలీనాదసితనయనేమయ్యవిశ్వాసినీభూః। స్నేహానాహుఃకిమపివిరహేధ్వంసిన

త్రయపక్షాశ్రయణాదవిరోధ ఇతి పర్యాహారితత్సర్వమసంగతం - అత్రగతమాసాశ్చత్వారోమాసాఇత్యుక్తంకవినానతువర్షాకాలఇతి తస్మాదయమనుక్తోపాలంభఏవ- యచ్చనాథేనోక్తం కథమాషాఢాదిమాస చతుష్టయాత్స్వరంశరత్కాలఇతి తత్ప్రత్యాకార్తికపరిసమాప్తేః శరత్కాలానువృత్తేః పరిణతశరచ్చంద్రికాసుఇత్యుక్తంనతుతత్రైవ శరత్ప్రాదుర్భావఉక్త ఇత్యవిరోధః॥ ౫౧॥ సంప్రతితస్యాః మేఘేవంచకత్వశంకాం నిరాసాయాతి గూఢమభిజ్ఞానముపదిశతి॥ భూయశ్చే॥ హేఅబలే భూయఃపునరప్యాహ త్వత్ప్రియః మత్సఖేనేతి శేషః మేఘవచనమేతత్ కిమితి పురాశబ్దశ్చిరాతీతే । ని ॥ స్యాత్ప్రబంధేచిరాతీతేని కటాగామికేపురేత్యమరః పురాపూర్వంశయనేమేకంఠలగ్నాపిత్వంగళేబద్ధస్యకథమన్యత్రగమనంసంభవేదితిభావః-నిద్రాంగత్వా కిమపికేనవానిమిత్తేనేత్యర్థః-సస్వరంసశబ్దముచ్చైరిత్యర్థః-రుదతీవిప్రబుద్ధాఅస్తీతి శేషః అసకృత్పునఃపునః- పృచ్ఛతఃమే హేకితవధూర్తత్వంకామపిరమయన్మయాస్వప్నే దృష్టఇతిత్వయాసాంతర్హాసంసమందహాసంయథాతథా కథితంచఇతి తేభర్తా భూయశ్చాహేతివాయోజనా ॥ ౫౨ ॥ తస్మాదితి - తస్మాత్పూర్వశ్లోకోక్తాత్ అభిజ్ఞాయతే అనేనేత్యభిజ్ఞానంలక్షణంతస్యదానాత్ప్రదానాన్మాంకుశలినం క్షేమవంతంవిదిత్వాజ్ఞాత్వా- అసితనయనే - కులేభవాకౌలీనాల్లోకవాదాత్॥ ని॥ స్యాత్కౌలీనంలోకవాదేయుద్ధే పశ్వహిపక్షిణామిత్యమరః - మయివిషయేఅవిశ్వాసినీమరణశంకినీమాభూఃసభవ॥ వ్యా॥ భవతేర్లుఙ్నమాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః - నచదీర్ఘకాలవిప్రకర్షాత్పూర్వస్నేహానివృత్తిశంకేత్యాహ - స్నేహానితి - కిమపికేనవానిమిత్తేన విద్మ ఇతిశేషః- స్నేహాన్ప్రీతీఃవిరహేసత్యన్యోన్యవిప్రకర్షే సతివిధ్వంసినః నశ్వరానాహుః- తత్తథానభవతీత్యభిప్రాయః కింతుస్నేహాఃఅభోగాద్విరహేభోగాభావాద్ధేతోః॥ వ్యా॥ ప్రసజ్యప్రతిషేధేపి సమాసఇష్యతే ఇష్టేవస్తుని విషయే ఉపచితరసాః ఆస్వాదేషుతే ఉపచితస్వాదాః సంతః వృద్ధతృష్ణాఇత్యర్థః॥ ని॥ రసోగంధేరసేస్వాదేతిక్తాదౌ విషరాగయోరితి విశ్వః ప్రేమరాశీభవంతి వియోగాసహిష్ణుత్వచశాపపర్యంతఇత్యర్థః-

స్తైహ్యాభోగాదిష్టే వస్తున్యుపచితరసాః ప్రేమరాశీభవంతి ॥ ౪౩ ॥ ఆశ్వాస్యైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాంసఖీం తే శైలాదాశు త్రినయనవృషోత్ఖాతకూటాన్నివృత్తః । సాభిజ్ఞానం ప్రహితకుశలైస్తద్వచోభిర్మమాపి ప్రాతఃకుందప్రసవశిథిలం జీవితం ధారయేథాః ॥ ౪౪ ॥ కచ్చిత్సౌమ్య వ్యవసితమిదం బంధుకృత్యం త్వయా మే ప్రత్యాదేశాన్న ఖలు భవతో ధీరతాం కల్పయామి । ని

స్నేహ ప్రేమ్ణోరవస్థాభేదాద్భేదః తదుక్తం ॥ శ్లో ॥ ఆలోకనాభిలాషౌ రాగస్నేహౌ తతః ప్రేమః రతిః శృంగారో యోగేవియోగతో విప్రలంభశ్చేతి - ఏతదేవ స్ఫుటీకృతం రసాకరే ॥ శ్లో ॥ ప్రేమాదిదృశౌ రవ్యేషు తచ్చింతా త్వభిలాషకః । రాగస్తత్సంగబుద్ధిస్స్యాత్ స్నేహస్తత్ప్రవణక్రియా - తద్వియోగాసహం ప్రేమ రతిస్తత్సహవర్తనం - శృంగారస్తత్సమక్రీడా స్సంభోగస్సప్తధాక్రమ ఇతి ॥ ౪౩ ॥ ఇత్థం స్వకుశలం సందిశ్య ఇదానీం తత్కుశలసందేశానయనం యాచతే । ఆశ్వాస్యేతి ॥ ప్రథమవిరహేణోదగ్రశోకాం తీవ్రదుఃఖాం తే సఖీమేవం పూర్వోక్తరీత్యాశ్వాస్య జీవస్య త్రినయనస్య త్ర్యంబకస్య వృషభేణోత్ఖాతాః అవదారితాః కూటాః శిఖరాణి యస్య తస్మాత్ ॥ ని ॥ కూటోస్త్రీ శిఖరం శృంగమిత్యమరః - శైలాత్ కైలాసాత్ ఆశు నివృత్తస్సన్ సాభిజ్ఞానం సలక్షణం యథాతథా - ప్రహితం ప్రేషితం కుశలం క్షేమం యేషు తైః తస్యాః త్వత్సఖ్యాః వచోభిః ప్రాతఃకుందప్రసవః । ప్రభాతకుందకుసుమమివ శిథిలం దుర్బలం మమ జీవితమపి ధారయేథాః స్థాపయ ప్రార్థనాయాం లిఙ్ ॥ ౪౪ ॥ సంప్రతి మేఘస్య స్వప్రార్థనాంగీకారం ప్రశ్నపూర్వం కల్పయతి - కచ్చిదితి - హే సౌమ్య సాధో త్వయా ఇదం మే బంధుకృత్యం బంధుకార్యం - దేవదత్తస్య గురుకులమితివత్ప్రయోగః - వ్యవసితం కచ్చిత్ కిం త్వయా మీతి నిశ్చితం కిం ॥ ని ॥ కచ్చిత్ కామప్రవేదన ఇత్యమరః - అభీష్టజ్ఞానం కామప్రవేదనం - నచ తేతూష్ణీంభావాదంగీకారం శంకే - యతః స్నేహోచిత ఇత్యాహ - ప్రత్యాదేశాత్ కల్పయామీతి ప్రతివచనాత్ ॥ ని ॥ ఉక్తిరాభాషణం వాక్యమాదేశో వచనం వచ ఇతి శబ్దార్ణవః భవతో ధీరతాం గాంభీర్యం న కల్పయామి న సమర్థయే - తర్హి కథమంగీకారజ్ఞానమిత్యాహ - యాచితస్సన్ నిశ్శబ్దోపి నిర్గర్జితోపి ప్రతిజ్ఞానాయ్యపీత్యన్వయః - చాతకేభ్యో జలం ప్రదిశసి దదాసి - యుక్తం చైతదిత్యాహ - సతాం సత్పురుషాణాం ప్రణయిషు యాచకేషు విషయే ఈప్సితార్థక్రియైవ అపేక్షితార్థసంపాదనమేవ ప్రత్యుక్తం ప్రతివచనం ॥ శ్లో ॥ క్రియాకేవలముత్తరమిత్యర్థః ॥ శ్లో ॥ నీచో వదతి న కురుతే న వదతి సుజనః కరోత్యేవ ॥ ౪౫ ॥ సంప్రతి స్వాపరాధం సమాధా

శ్శబ్దోఽపి ప్రదిశసి జలం యాచితశ్చాతకేభ్యః ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామీప్సితార్థక్రియైవ ॥ ౫౪ ॥ ఏతత్కృత్వా ప్రియమనుచితం ప్రార్థనాదాత్మనో మే సౌహార్దాద్వా విధుర ఇతి వా మయ్యనుక్రోశబుద్ధ్యా। ఇష్టాన్దేశాన్విచర జలద ప్రావృషా సంభృతశ్రీః మా భూదేవం క్షణమపి చ తే విద్యుతా విప్రయోగః ॥ ౫౫ ॥ తత్సందేశం జలధరవరో దివ్యవాచాచచక్షే ప్రాణాంస్తస్యా జనహితరతో రక్షితుం యక్షవధ్వాః। ప్రాప్యోదంతం ప్రముదితమనాస్సాపి తస్థౌ స్వభర్తుః కేషాం న స్యాదభిమతఫలా ప్రార్థనా హ్యుత్తమేషు ॥ ౫౬ ॥ శ్రుత్వా

నపూర్వకం స్వకార్యస్యావశ్యకరణం ప్రార్థయమానో మేఘం విసృజతి - ఏతదితి హే జలద మయి సౌహార్దాత్సుహృద్భావాద్వా విధురో వియుక్త ఇతి హేతోః ॥ ని ॥ విధురస్తు ప్రవిశ్లేష ఇత్యమరః మయ్యపి దయేఽనుక్రోశబుద్ధ్యా కరుణాబుద్ధ్యా వా - ఆత్మనస్తవానుచితమననురూపమపి మే ప్రియమేతత్సందేశహరణం ప్రార్థనాన్మత్ప్రార్థనాత్ కృత్వా ప్రావృషా వర్షాభిః ॥ ని ॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇత్యమరః - సంభృతశ్రీరుపచితశోభస్సన్ ఇష్టానభిలషితాన్ దేశాన్విచర దేశేషు చరేత్యర్థః ॥ వ్యా ॥ దేశః కాలో భావో గంతవ్యోఽధ్వా చ కర్మసంజ్ఞా ఇత్యుపసంఖ్యానాత్కర్మత్వం. ఏవం మద్వత్ క్షణమపి స్వల్పకాలమపి తే తవ విద్యుతా కళత్రేణేతి శేషః - విప్రయోగో విరహో మాభూన్మాస్తు - వ్యామాఙ్గ్లుఙ్ చేత్యాశిషి లుఙ్ ॥ శ్లో॥ అంతే కావ్యస్య నిత్యత్వే కుర్యాదాశిషముత్తమాం - సర్వత్ర ప్రాప్తమేవి ద్యాన్నాయకే చానురూపిణీతి సారస్వతాలంకారదర్శనాత్కావ్యాంతే నాయకే చానురూపో యమాశీర్వాదః ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయం ॥ ౫౫ ॥ తదితి ॥ జలధరవరః పుష్కలావర్తకానాం వంశే జాతత్వాత్ జలధరాణాం వరః శ్రేష్ఠో మేఘః - తస్యాః యక్షవధ్వాః ప్రాణాన్ అసూన్ రక్షితుం జనస్య హితే రతః. ఇష్టః శ్రోత్రయోర్మధుర ఇతి యావత్ రవః ధ్వనిః యస్య తథాభూతస్సన్ - తస్య యక్షస్య సందేశం వాచికం పూర్వోక్తం ॥ ని ॥ సందేశవాగ్వాచికం స్యాదిత్యమరః - దివ్యవాచా దివి భవాః దివ్యాః దేవాః తేషాం వాక్ తయా - ఆచచక్షే ఉక్తవాన్ ॥ వ్యా ॥ చక్షిఙ్ ఖ్యాఞ్ - కామరూపం మఘోన ఇతి పూర్వం యక్షేణైవోక్తత్వాత్ తదాసీం మేఘః దేవాకారీ భూత్వా తాం దృష్ట్వా యక్షయా దేశం యక్షవధ్వాః ఉవాచేత్యర్థః - సాపి యక్షవధూరపి స్వభర్తురుదంతం కుశలస్యాగమనస్య చ వార్తాం ప్రాప్య శ్రుత్వేత్యర్థః - ప్రముదితమనాః సంహృష్టచిత్తా సతీ తస్థౌ అతిష్ఠత్ - తథాహి - ఉత్తమేషు కేషాం ప్రార్థనా అభిమతఫలా ఇష్టఫలా న స్యాత్ ఉత్తమేషు పురుషేషు సర్వేషాం ప్రార్థనా అ

వార్తాంజలదకథితాంతాంధనేశోఽపిసద్యశ్శాపస్యాంతంసదయహృదయస్సంనిధాయాస్తకోపః। సంయోజ్యైతౌవిగళితశుచౌదంపతీహృష్టచిత్తౌభోగానిష్టానభిమతసుఖాన్ ప్రాపయామాసభూయః॥ ... ... *

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌ - మేఘసందేశేమహాకావ్యే

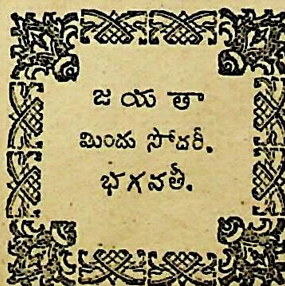
ఉత్తరమేఘస్సమాప్తః.

భిమతఫలాస్యాదేవేత్యర్థః సామాన్యేనవిశేష సమర్థనరూపో ర్థాంతర న్యాసః ॥ ౫౭ ॥ శ్రుత్వేతి ॥ ధనేశఃకుబేరోఽపి జలదకథితాంజలం ఉదకంసంతాపసంతప్తాయలోకాయదదాతీతిజలదః అనేనాస్యపరోపకారిత్వం స్పష్టీకృతంజలదేన కథికాంఉక్తాంతాం తాదృశీంసహైన్యామితియావత్ వార్తాం యక్షస్యవార్తాంశ్రుత్వా- సద్యఃయక్షవార్తాశ్రవణకాలఏవ సదయహృదయఃదయాసహితచిత్తః - అతఏవఅస్తకోపఃప్రణయిష్టయక్షవిషయకరోషస్సన్ - శాపస్యఅంతం అవసానంసన్నిధాయ సన్నిహితంకృత్వా కతిచిద్దినాన్యవశిష్టాన్యపిఅవిగణయ్యేత్యర్థః - విగళితశుచానివృత్తవ్యసనా అతఏవహృష్టచిత్తాసంతుష్టమానసా ఏతౌ పూర్వోక్తాదంపతీ - జాయాచపతిశ్చదంపతీ। వా ॥ జాయాశబ్దస్య దంభావో జంభావశ్చ నిపాత్యతే - సంయోజ్య అభిమతసుఖాన్ అభిమతంసుఖం యేషుతాన్ అతఏవఇష్టాన్ ఇచ్ఛావిషయీభూతాన్ భోగాన్ - భూయఃపునరపీ పూర్వవత్ ప్రాపయామాసగమయామాస. ... ... *

ఇతిశ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరి విరచితాయాం

మేఘసందేశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవనీసమాఖ్యాయాం ఉత్తరమేఘస్సమాప్తః.

रषाभ्यां-नो ण समानपदे
अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि
कुमति च

Govt

